

*Als ik sterf
dan liefst
zoals
Sarah Bernhardt.
Theatraal
groots,
ontroerend.
En dan
weer opstaan
voor de bloemen.
(Hans Vlek)*

Over de doden niets (dan goeds?)

– Over veranderende attitudes ten aanzien van de dood zoals geuit in rouwadvertenties –

Universiteit van Amsterdam, 29 januari 2013

Masterscriptie Sociologie

Eerste begeleider:

Dr. Bart van Heerikhuizen

Tweede begeleider:

Dr. Alex van Venrooij

Correspondentie:

Karianne Knol

studentnummer 0240931

karianneknol@hotmail.com

Bloemen zijn welkom.

Voor Reijn van der Niet (1936-2011)

Samenvatting

Een belangrijke aanleiding voor deze masterscriptie was de ogenschijnlijke discrepantie tussen enerzijds recentelijk toegenomen interesse van media en commercie voor de dood en anderzijds een door de sociale wetenschap vaak beschreven moeizame omgang van mensen met al wat met ziekte, sterven en dood van doen heeft. De dood werd gedurende de vorige eeuw in toenemende mate afgezonderd, in Anthony Giddens' terminologie *gesekwestreerd*, van de reguliere samenleving. Het was de vraag in hoeverre deze constatering nog gold met zoveel aandacht voor het onderwerp in de actualiteit.

Herman Franke deed halverwege de jaren tachtig onderzoek naar hoe mensen omgaan met de dood van nabestaanden door rouwadvertenties vanaf eind achttiende eeuw te analyseren. Hij bevestigde de moeizame relatie op basis van de in rouwadvertenties veelvuldig gebruikte persoonlijke, doch verbloemende uitdrukkingen. Met name voor plastische termen werden steeds vaker eufemismen gebruikt. In dit verkennende onderzoek kregen concepten uit zijn studie een voorbeeldfunctie. Naast sekwestratie zijn begrippen typerend voor de laatste decennia, namelijk individualisering, secularisering en informalisering, gebruikt als *sensitising concepts*.

In het onderzoek stond de volgende probleemstelling centraal: *Veranderen houdingen van mensen ten aanzien van de dood van naasten, zoals zichtbaar is in rouwadvertenties, in de periode van 1980 tot en met 2010? Zo ja, op welke manier en hoe is dit te verklaren?* Op basis van een steekproef van ruim zeshonderd rouwadvertenties uit drie nationale kranten is gekeken naar verschillen in de gekozen bewoordingen en de frequentie waarmee deze bewoordingen voorkwamen in beide jaren. Ook is een aantal uitvaartbegeleiders geïnterviewd om achtergrondinformatie te verkrijgen en resultaten uit het dataonderzoek te duiden.

De onderzoeksresultaten zijn ambivalent. Enerzijds wordt in een toegenomen aantal advertenties geen of nauwelijks informatie gegeven met betrekking tot het sterven, de overledene en (dagen tot) de uitvaart. Ook worden in veel rouwadvertenties geen emoties geuit. Daarbij wordt de lezer vaker geweerd van het tonen van deelneming. Dit duidt op toegenomen sekwestratie van de dood.

Anderzijds is er grotere variëteit in de gekozen bewoordingen en rituelen rondom de dood van naasten. Deze toegenomen diversiteit, waarin secularisering, informalisering en individualisering tot uiting komen, heeft geleid tot een verbreding van het begrippenapparaat ten aanzien van de dood van naasten en daarmee tot een grotere verscheidenheid aan

(openlijke) attitudes. Het duidt op een afname aan sekwestratie.

Echter, in de geanalyseerde rouwadvertenties worden nauwelijks excessieve uitdrukkingen gebruikt, maar vooral eufemismen. Bovendien wordt veel van wat met de dood en de gestorvene te maken heeft, omschreven alsof het nog levend is. Hoewel dit dus beweging op het middenveld betekent, houdt het niet automatisch een desekwestrerende ontwikkeling in.

De dood en de overledene worden ofwel compleet aan het publieke zicht onttrokken, ofwel men hanteert een persoonlijker en openlijker benadering, maar vermijdt daarbij alles wat zeer expliciet met de dood te maken heeft. Beiden tonen vooralsnog geen beduidend minder moeizame omgang met de dood van naasten aan.

Voorwoord

“Het verboden onderwerp” heette mijn scriptie lange tijd. Niet alleen omdat het schrijven ervan zoveel tijd in beslag nam, dat het enigszins gênant werd, ook het thema is bijzonder. Wanneer ik vertelde onderzoek te doen naar ‘de dood’, waren mensen enerzijds geïntrigeerd: “Goh, waarom zo'n onderwerp?” Anderzijds waren ze wat huiverig: “Goh, waarom zo'n onderwerp?” Op zichzelf al een prachtige illustratie van de ambivalentie die het onderwerp oproept en die tevens in het onderzoeksmateriaal aantreffen is.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de exacte reden voor het onderwerp me in de loop der tijd ontschoten is. Terugkijkend was ik tot dan toe slechts een enkele keer in mijn leven met het sterven van een naaste geconfronteerd. Ik kan me niet herinneren daarop een bij uitstek angstige, dan wel gefascineerde reactie te hebben. Het was vooral verdrietig. Enkele jaren geleden begon ik te werken in een verpleeghuis en werd de dood onvermijdbaar. Voor veel bewoners is deze plek nu eenmaal het eindstation. Nabestaanden reageerden heel verschillend op een overlijden.

Tijdens de masterfase van mijn studie schreef ik voor de module *Centrale Debatten in de Sociologie* een eindwerkstuk over een sociaalwetenschappelijk probleem. Ik koos voor het al dan niet bestaan van een taboe rondom de dood. Een interessant onderzoek, dat ik destijds ontdekte, was een studie van Herman Franke naar de veranderende inhoud van rouwadvertenties. Zijn conclusie was dat de dood in zijn algemeenheid misschien minder taboe is, maar in persoonlijke gevallen toch zeker niet. Daarbij worden steeds minder mensen betrokken en spreekt men vooral in eufemismen. Ik vroeg mij direct af of dit tegenwoordig nog zou gelden, want in mijn beleving was de dood helemaal niet zo verdrongen.

Toen ik mij begon te oriënteren op een onderwerp voor mijn masterscriptie werd de achterzijde van het verpleeghuis waar ik werkte gesloopt. Daarmee kwam ook de uitgang via welke overleden bewoners werden gehaald te vervallen. Het riep de vraag op of het halen van overledenen voortaan via de hoofduitgang mocht plaatsvinden. Er werd gemengd gereageerd op deze nieuwe ontwikkeling. Sommigen vonden het mooi: “Zo zijn ze ook binnen gekomen.” Anderen waren minder gelukkig. Zij vonden het ongepast bewoners en bezoek met een sterfgeval te confronteren. Hoewel iedereen weet dat in een verpleeghuis mensen doodgaan, werd het zien van een rouwwagen en een kist als erg onprettig ervaren. Blijkbaar was sterven en geconfronteerd worden met de dood toch niet zo eenvoudig als ik dacht en ik herinnerde mij Frankes onderzoek. Voor mijn scriptie besloot ik zijn onderzoek met dertig jaar

uit te breiden naar het heden.

Tijdens het onderzoek en in de aanloopfase heb ik me voornamelijk laten leiden door nieuwsgierigheid. Steeds stonden woordkeuze en frequentie centraal: “Zag ik dat niet eerder?” en “Dat zag ik niet eerder!” Wat is de norm? Is er een norm en zo ja, wat valt daar dan buiten? Mag alles geplaatst worden of is men gebonden aan traditionele, sociaal wenselijke retoriek als “bedroefd, maar dankbaar”? Ik vond het ongelooflijk boeiend in een microbron als rouwadvertenties op zoek te gaan naar ontwikkelingen in een samenleving op macroniveau. Het bleek een uitdaging keuzes te maken in de veelheid van theoretisch en empirisch materiaal en daarbij de rode draad niet uit het oog te verliezen. Tevens was het belangrijk niet alleen te kijken naar uitzonderingen, maar vooral ook trends te ontdekken. Het resultaat van al dit wikken en weken ligt nu met de rapportage van het onderzoek voor u.

Een aantal mensen wil ik graag bedanken voor hun bijdrage. Allereerst mijn eerste begeleider Bart van Heerikhuizen, die nooit klaagde als ik na maanden weer eens aan de bel trok met “Ik ben er nog hoor, maar het is nog niet af”. Van de besprekingen kwam ik altijd vol energie thuis. Zijn enthousiasme voor het vak en dit onderwerp is besmettelijk. Ik herinner me dat hij tijdens een van onze eerste besprekingen zei: “Je weet wel wie je uitkiest. Als er hier op de UvA iemand bang is voor de dood, dan ben ik het.” Toch kwam hij altijd met persoonlijke reacties op het door mij aangeleverde materiaal. Hij en Alex van Venrooij, mijn tweede begeleider, zijn de docenten bij wie mijn studie ooit begon. Bart als wervende spreker op een open dag en later inspirerende docent Sociologische Theorie. Alex van Venrooij was de alwetende mentor en werkgroepdocent van diezelfde Sociologische Theorie in het eerste jaar van mijn studentenbestaan. Beiden hebben zich zeer welwillend opgesteld in de begeleiding van mijn scriptie. Ze gaven bevestiging waar nodig, maar schuwden ook kritisch commentaar niet. Ik vind het best bijzonder dat ik nu bij hen mag afstuderen en de cirkel rond is.

Ook wil ik graag mijn respondenten bedanken, in het bijzonder de uitvaartbegeleiders van Amenti Uitvaartverzorging, Uitvaartverzorging Brouwer & De Koning, Opale Uitvaarten en Yarden die mij uitgebreid te woord stonden. Hun ervaringen en verklaringen waren met regelmaat ontvullend, vaak relativerend, soms bijzonder amusant, maar vooral erg boeiend en een aanvulling op de informatie die ik vond in de rouwadvertenties van mijn steekproef. Hoewel vele anekdotes deze scriptie niet bereikten, vond ik het zeer interessant inzage te krijgen in hun werkpraktijk en de situaties waar zij mee te maken hebben.

Verder bedank ik het personeel van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag voor het geduldig helpen met microfilms en microfiches en afdrukken van de juiste pagina's. Dank

eveneens aan Dora Jansen van het dagblad *Trouw*. Zij leverde mij op stel en sprong kopieën aan van een in de archieven onvindbare jaargang, zodat ik verder kon met mijn onderzoek. Tevens bedank ik mijn leidinggevend en collega's in het verpleeghuis die mij flexibel hebben laten omspringen met mijn werkuren de afgelopen maanden, mij daarmee de gelegenheid biedend mijn studie af te ronden.

Ten slotte ben ik veel dank verschuldigd aan mijn familie en vrienden, die allemaal in grote, soms heel grote, en kleine mate een bijdrage hebben geleverd aan het eindresultaat. Meelezen, het databestand helpen vullen, van gedachten wisselen, kritische vragen stellen, bemoedigende woorden, me een paar keer achter de computer vandaan sleuren om even iets anders te doen, geloof mij, het hielp allemaal. Velen hebben bovendien nog verjaardagsvisite, Sinterklaasgedichten en kerstgerechten tegoe. Ik ben bijna onder mijn steen vandaan hoor en dan maak ik het goed met jullie.

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
Voorwoord	iii
Inhoudsopgave	
1 Inleiding	3
1.1 De dood in het openbare leven	
1.2 Ontwikkelingen in het wetenschappelijke discours over de dood	
1.3 Frankes analyse van rouwadvertenties 1794-1983	
1.4 Woordkeuze als graadmeter	
1.5 Hoofdstukindeling	
2 <i>Sensitizing concepts</i>	12
2.1 Frankes perspectieven op rouwadvertenties	
2.2 Sekwestratie	
2.3 Individualisering, secularisering en informalisering	
3 Methodologie	19
3.1 Het bronnenonderzoek	
3.1.1 Het materiaal: nationale kranten	
3.1.2 De steekproefmomenten: 1980 + 2010	
3.1.3 Ordenen en analyseren: de dataset	
3.2 Interviews	
RESULTATEN	
4 Algemene onderzoeksresultaten	28
4.1 Afwegingen bij het plaatsen van een rouwadvertentie	
4.2 Plaats van rouwadvertenties in dagbladen	
4.3 Lay-out	
4.4 Steekproefpopulatie	
4.5 Subconclusie	

5	Dood en begraven	36
5.1	Sterven	
5.2	Het lijk	
5.3	De uitvaart	
5.4	Subconclusie	
6	Verwachte reactie van anderen	48
6.1	Afscheid nemen van de overledene	
6.2	Condoleren van nabestaanden	
6.3	Deelname aan rouwstoet	
6.4	Adres	
6.5	Eisen en verzoeken	
6.6	Subconclusie	
7	Getoonde emoties	62
7.1	Uitingen van verdriet, troost en rouw	
7.2	Rouwteksten	
7.3	Omschrijvingen van emotionele en sociale waardering	
7.4	Subconclusie	
8	Conclusie	76
9	Literatuurlijst	80
10	Bijlagen	83

1. Inleiding

Ruim voor onze jaartelling begon, zei de Griekse filosoof Aristoteles dat de dood het ergste is dat een mens kan overkomen.¹ De band tussen leven en sterven is paradoxaal, want hoewel tegengesteld, zijn beide onlosmakelijk met elkaar verbonden. Waar regulering en maakbaarheid van het moderne leven voortdurend nieuwe hoogtepunten bereiken, lijkt de dood daarop de grote uitzondering. Een mens wordt immers geboren om te sterven? Het eeuwige leven bestaat niet.

Tegenwoordig kan het sterfproces door technologische en medische innovaties uitgesteld en minder onaangenaam gemaakt worden. Palliatieve zorg nam de laatste vijftien jaar een hoge vlucht. Zelfs het moment van het levenseinde is soms, door middel van zelfdoding waaronder euthanasie, in zekere zin beheersbaar. Onderzoek uit 2008 toont aan dat ten minste een derde van de volwassen Nederlanders gelooft in een leven na de dood. Het sterfmoment zelf blijft echter ongrijpbaar en beangstigend. Het schokt onze individuele bestaanszekerheid en de confrontatie met sterfelijkheid wordt daarom vaak gemedend.²

1.1 De dood in het openbare leven

Confrontatie met de dood is onvermijdelijk. Media berichten dagelijks over slachtoffers van ziekten, oorlogen en natuurrampen. Beelden van massagraven en executies worden lang niet altijd meer gecensureerd. Het dode lichaam van Moammar al-Qadhafi werd getoond op alle televisiezenders, al dan niet met waarschuwing over het mogelijk schokkende effect van deze beelden. Details rondom de dood van beroemdheden worden in alle openbaarheid besproken. Uitvaarten van wereldsterren als Michael Jackson, maar ook nationale grootheden als André Hazes, worden live vertoond en kunnen door onbekenden van de overledene dan wel nabestaanden worden bezocht. Soms roepen minder bekende overledenen niet alleen in intieme kring, maar ook bij het grote publiek, heftige reacties op. Zo werd in november 2012 de afscheidsbrief, van een jongen die zelfmoord pleegde, door zijn ouders in een rouwadvertentie gepubliceerd. In september 2011 verschenen op reclamezuilen posters met een foto van een persoon en de tekst “Inmiddels ben ik overleden”. Deze bleken deel van een wervingscampagne van Stichting ALS Nederland, die inmiddels overleden patiënten aan het woord liet.

¹ Zie Aristoteles' *Ethica Nicomachea*, hoofdstuk 6.

² Gorer 1955; De Jong & Kregting 2008: 7, 13; Joosten in Zeijden 1990: 114-115; Leget 2008: 12, 23-25, 30; Spruit 1986: 120

Op steeds grotere schaal vindt daarnaast commercialisering, commodificatie van de dood, plaats. Voorbeelden zijn talrijk: een met diamanten ingelegde schedel als kunstobject³, sieraden met daarin de as of een vingerafdruk van de overledene verwerkt, de Boekenweek van 2003 en diverse radio- en televisieprogramma's⁴ met de dood als thema. Duitse uitvaartbegeleiders organiseren dagtrips naar Nederlandse crematoria, zodat potentiële klanten kunnen zien hoe het er hier aan toe gaat.⁵ Op open dagen en jaarlijkse rouwbeurzen promoot de uitvaartbranche haar nieuwe rituelen, de laatste jaren met grote nadruk op verpersoonlijking van de laatste begeleiding. In het nieuws kwam onlangs een mobiele telefoon met extra lang werkende accu om mee te geven in het graf en zo nog eens te kunnen 'bellen' met de overledene. Buiten symbolische redenen bestaat de angst onterecht dood verklaard te worden en zo heeft men ten minste een reddingslijn. Met telefoon of andere elektronische gadgets begraven worden, hoewel in Nederland niet toegestaan daar deze niet natuurlijk afbreekbaar zijn, wint aan populariteit.⁶ Uitvaartverzekeraars en -begeleiders adverteren met grote regelmaat en maken mensen erop attent wensen rondom de uitvaart vooral op te schrijven en kenbaar te maken aan naasten. Steeds meer (voornamelijk oudere) mensen blijken dit te doen.⁷ De uitvaartsector is een van de weinige markten die nooit instort – op een zeker moment sterft immers een ieder – en voortdurend innoveert.⁸ In die zin is de dood springlevend en maakt zij volwaardig deel uit van het moderne maatschappelijke leven.

Is de dood een taboe? Vermijdt men liever alles wat daarmee te maken heeft? Ontbreekt een *ars moriendi*? Hoe wordt gesproken over de dood en hoe omgegaan met de doden? Welke ontwikkelingen heeft de samenleving hierin de laatste decennia doorgemaakt? Deze vragen en meer komen aan bod in dit onderzoek.

³ Zie *For the Love of God* van Damien Hirst:

<http://www.eventsworldwide.com/best%20Damien%20Hurst1.jpg> (13-12-2012)

⁴ Zie o.a. *Over mijn lijk* van BNN, dat ongeneeslijk zieke jongeren volgt en het EO-programma *De Kist*, waar met bekende Nederlanders wordt gesproken over leven en dood. Van dezelfde omroep is *Ik mis je*, waarin nabestaanden herinneringen ophalen aan de overledene. De KRO 'viert' het leven van gestorvenen in de week van Allerzielen met *Ode aan de doden*. Ook zijn er shows waarin mediums contact leggen met overledenen, zoals *Char* en *Derek Ogilvie* op RTL4.

⁵ Zie documentaire *Kaffeeahrt ins Krematorium (Coffee, Cake and Crematorium)* van Sergej Kreso. Deze is in Nederland uitgezonden door *Holland Doc* van de NPS.

⁶ http://www.telegraaf.nl/digitaal/21127654/___iPads_mee_het_graf_in_.html (10-12-2012);

<http://www.nuvenia.nl/over-nuvenia/nieuws/mee-in-de-kist> (11-12-2012); Wouters en Kroode 1985: 23

⁷ De Jong & Kregting 2008: 8

⁸ Van Tongeren 2007: 9-10

1.2 Ontwikkelingen in het wetenschappelijke discours over de dood

Het sociaal-wetenschappelijk discours over de dood en een al dan niet bestaand taboe is evenmin eenduidig. In de tweede helft van de twintigste eeuw zijn talrijke wetenschappelijke studies naar dit onderwerp verschenen.⁹ Lange tijd bestond er onder sociologen geen twijfel dat (de omgang met) de dood meer en meer een taboeonderwerp werd. Steeds verder verdween al wat met sterven en rouw te maken had naar de achtergrond en uit het openbare leven.

Geoffrey Gorer was in de jaren zestig van de vorige eeuw de eerste die de toegenomen onbespreekbaarheid van de dood omschreef. Volgens hem was er sprake van verdringing. Ten gevolge van secularisering verdwijnen religieuze riten en symbolen uit de samenleving en is anomie ontstaan. Handvatten voor het omgaan met sterfgevallen ontbreken. Voorheen maakten geloof in God en het hiernamaals de dood niet beangstigend. Het leven en de gemeenschap, waar men deel van uitmaakte, hielden immers niet op te bestaan bij het heengaan. Waar anderhalve eeuw geleden seksualiteit als taboeonderwerp gold, was sterven deel van het openbare gemeenschapsleven en doodgewoon. Iedereen kreeg in zijn leven van nabij te maken met sterven, lijken en uitvaarten. Volgens Gorer heeft er een kanteling plaatsgevonden: het publieke debat over de 'pornificatie' van de samenleving is aan de orde van de dag, de dood verdween naar de achtergrond.¹⁰

Historicus Philippe Ariès sloot zich enkele jaren later aan bij deze zogenaamde verdringingsthese. Sinds het einde van de negentiende eeuw werd rouw in toenemende mate als een niet-wenselijke, zelfs morbide, toestand beschouwd. Emoties dienden een privé-aangelegenheid te zijn en de beheersbaarheid ervan toonde superioriteit aan. In plaats van 'de getemde dood', latsberusting verankerd met rituelen in de lokale gemeenschap, ontstond 'de omgekeerde dood', verborgen en verboden onder invloed van schaamte en angst. Door toenemende medicalisering van de samenleving, waarbij ook de laatste zorg in toenemende mate wordt uitbesteed aan geïnstitutionaliseerde professionals, sterft een meerderheid niet thuis en zonder naasten. Weinig sterf- en rouwprocessen vinden nog op de voorgrond plaats, laat staan zo publiekelijk als op het schavot.¹¹

Vroeger werd men van jongs af aan met de dood geconfronteerd en werd over

⁹ Kellehear 1990: 9; Zeijden in Strouken & Van der Zeijden 1999: 20; Van der Zeijden in Van der Zeijden 1990: 2

¹⁰ Ariès 1975: 92-93, 99; Clark 1993: 70, 76-77, 283; Giddens 1991: 161; Gorer 1965; Joosten in Van der Zeijden 1990: 115-116; Kellehear 1990: 13; Spruit 1986: 120-122

¹¹ Ariès 1975: 21-22, 99; Ariès 1987: 235; Clark 1993: 69-70; 76, 130; 149; 193; Giddens 1991: 162; Gorer 1965; Joosten in Van der Zeijden 1990: 117-119; Kellehear 1990: 12, 42, 167; Leget 2008: 26-27; Spruit 1986: 121-122; Wouters & Ten Kroode 1985: 20-23; Wouters 1990: 186-190; Van der Zeijden in Strouken & Van der Zeijden 1999: 20

doodsoorzaken openlijk gesproken. Een grote terughoudendheid heeft zich ontwikkeld, tot aan het verzwijgen toe, een soort ‘civilisatietaboe’ op extreme reacties. Norbert Elias’ civilisatiethese stelt dat, onder invloed van toenemende interdependentie tussen mensen, omgangsvormen en gedragsstandaarden zich in de loop der eeuwen verder ontwikkelden. Om elkaar meer en meer te ontzien werd affectiebeheersing van steeds groter belang. De hogere sociale klasse probeerde zich van de lagere te onderscheiden door een grotere disciplinerende van gedrag en emoties. Dit heeft geleid tot een problematische verstandhouding tussen emotionele betrokkenheid en behoud van zelfbeheersing. Inmiddels zijn de sociale regulering van gevoelens en zelfbeheersing zo groot geworden, dat elke vorm van intensiteit en extremiteit gevoelens van schaamte oproept en wordt vermeden.¹²

Toch klinken er ook tegengeluiden. Er zijn wetenschappers die menen dat de dood tegenwoordig uit de verboden sfeer wordt gehaald. Het is überhaupt de vraag of een taboe kan blijven bestaan met vele honderden publicaties over en zoveel media-aandacht voor het bewuste onderwerp.¹³

Cas Wouters ziet een informalisering van gedragsregels rondom sterven. Aan het einde van de twintigste eeuw is meer ruimte voor variatie in het sterf- en rouwproces gekomen, voor een persoonlijke rouwbeleving. Dit hangt tevens samen met individualiseringstrends. De medische zorg is vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw lang niet zo gedepersonaliseerd als voorheen. De dood wordt bij terminale patiënten niet langer ontkend door professionals.

Elisabeth Kübler-Ross was een belangrijke pionier op het gebied van humane stervensbegeleiding en rouwverwerking. Zij introduceerde in 1969 het vijf-fasenmodel, bestaande uit ontkenning, woede, onderhandelen, depressie en acceptatie. Overigens kan daarbij de kanttekening geplaatst worden of ‘regulering’ van emoties als deze een detaboeïserende werking heeft of juist niet.¹⁴

Met regelmaat wordt gesteld dat er geen sprake is van verdringing, maar simpelweg van afwezigheid van de dood. Men komt tegenwoordig minder in aanraking met stervenden. De dood maakt niet zoals voorheen wezenlijk deel uit van het sociaal bewustzijn, toen onder meer de levensverwachting aanmerkelijk lager lag en het overlijden vaak zichtbaarder. Mensen stierven te midden van de lokale gemeenschap. Tegenwoordig is vrijwel uitsluitend de kleine kring rondom een stervende nauw betrokken, meestal de *nuclear family* of naaste

¹² Elias 1984: 31-32; Franke 1985: 31-45; Giddens 1991: 161; Wilterdink & Van Heerikhuizen 2001: 133-136; Wouters & Ten Kroode 1985: 21, 24

¹³ Brunt en Brunt 1981: 13; Leget 2008: 29; Wouters & Ten Kroode 1985: 20

¹⁴ Kellehear 1990: 17, 19-21; Leget 2008: 29, 42-43; Wouters & Ten Kroode 1985: 23; Wouters 1990: 23-24, 191-196, 214-216; Van der Zeijden in Strouken & Van der Zeijden 1999: 20-21

vrienden. Het maakt de dood niet automatisch verboden of afschrikwekkend. Afwezigheid kan echter ook gezien worden als de volgende stap in ontkenning; het is er niet eens.¹⁵

Herman Franke deed halverwege de jaren tachtig van de twintigste eeuw onderzoek naar de inhoud van rouwadvertenties. Hij toonde aan dat het openlijk uiten van gevoelens meer geduld wordt: “emotieloze standaardteksten maken steeds vaker plaats voor meer persoonlijke formuleringen”. Echter, “de fysieke kanten van de dood worden nog steeds in toenemende mate met sociaal prikkeldraad afgeschermd”.¹⁶

1.3 Frankes analyse van rouwadvertenties 1794-1983

“Damwoude den 21 February 1794. Deezen nademiddag omtrent 4 uur, overleed hier, Vrouwe Doedonea Jacoba Doitsma, in den ouderdom van 40 Jaaren, na een langzaam verval van kragten; waardoor een gezegende echtverbintenis van bykans 26 Jaaren, met den Ondergetekende wierd verbrooken. Het verlies van een geliefde Vrouw, en tederhartige Moeder voor myne zeeven Kinderen, zal altyd haar nagedachtenis dierbaar maken, voor my en de mynen, terwyl ik niet twyffel of dezelve zal ook door beminnellyk en goedaardig Character gezeegend weezen, by alle die in deeze Bekendmaking, in Stede van Rouwbrieven, eenig belang stellen. P.A. Bergsma.”¹⁷

Hoewel al enige maanden eerder berichten van overlijden in kranten verschenen, is bovenstaande advertentie een van de eerste officiële Nederlandse rouwadvertenties.¹⁸ Hiervoor waren dergelijke annonces vrijwel altijd verkapte reclame voor het bedrijf waar de overledene bij leven werkzaam was. Men probeerde in eerste instantie medelijden op te roepen voor het lot van de overledene en nabestaanden, zodat relaties niet overliepen naar de concurrent. Deze advertentie van de echtgenoot van de overledene verscheen in 1794 in de *Oprechte Haarlemse Courant*. In feite is het een atypisch voorbeeld van de eerste persoonlijker rouwberichten. Gewoonlijk werd in die beginperiode minder omzichtig geformuleerd. Doodsoorzaken werden expliciet genoemd. Men sprak niet over “heengaan” of

¹⁵ Franke 1985: 7-8, 31-33; Giddens 1991: 161; Joosten in Van der Zeijden 1990: 119-120; Van Tongeren 2007: 7-9; Wouters & Ten Kroode 1985: 24

¹⁶ Franke 1985: 9, 79, achterflap; Leget 2008: 29-30

¹⁷ Franke 1985: 21

¹⁸ Wetenschappelijke bronnen met betrekking tot rouwadvertenties in omringende landen zijn niet gevonden. Na navraag in eigen internationale kennissenkring blijkt dat necrologieën over het algemeen gebruikelijker zijn in buitenlandse dagbladen. Rouwadvertenties en necrologieën worden vrijwel uitsluitend voor prominenten geplaatst.

In een journalistieke bron staat het volgende citaat: “*Family announcements are as old as journalism itself. The earliest recorded newspaper, the Acta Diurna, published in Rome in Julius Caesar's time, carried news of births, marriages and deaths, engraved on metal boards.*” Het ging hierbij om de berichten van de hoge klasse, zoals senatoren en magistraten. Zie <http://www.guardian.co.uk/lifeandstyle/2006/oct/28/familyandrelationships.family3> (15-01-2013)

“overlijden”, maar noemde het “afsterven”, “het leven beëindigen” of zelfs “tot ontbinding overgaan”. Ook maakte men onmiskenbaar duidelijk welk leed de familie door dit sterfgeval had getroffen.¹⁹

Franke duidde in zijn onderzoek brede maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van sterven en omgaan met stervenden aan de hand van een eng onderzoeksobject, namelijk rouwadvertenties. In zijn historische analyse van circa 1800 tot 1980 zag hij detaboeïserende elementen zoals hierboven beschreven, maar met name taboeïsering van de dood terug. Het viel op dat in toenemende mate verhullend over de dood geschreven wordt. Steeds vaker werden eufemismen gebruikt in plaats van plastische termen. De overgang van “doodsadvertentiën” naar “overlijdensadvertenties” naar “rouwadvertenties” naar het tegenwoordig meestal gebruikte “familieberichten” is een tekenend voorbeeld.

Het onderzoek van Franke boeide me. Zoveel informatie halen uit een beperkte bron vond ik interessant, evenals hoe kenmerkend de gekozen bewoordingen zijn voor verschillende tijdsperiodes. Al lezende vroeg ik me af of bepaalde beweringen in de huidige tijd zouden blijven gelden. Gaan we nog altijd krampachtig verhullend met de dood van naasten om? Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is er in relatie tot dood en sterven veel veranderd. Zo stijgt de levensverwachting van de Nederlandse bevolking nog altijd. Dit leidt tot een verder vergrijzende samenleving. Zorgkosten zijn inmiddels zo hoog geworden, dat de overheid stimuleert, met behulp van mantelzorg, zo lang mogelijk thuis te blijven wonen. Daarmee komen ouderdomskwalen, ziekte en uiteindelijke dood fysiek weer dichterbij dan in voorgaande decennia. Verregaande medicalisering in de vorm van institutionalisering van ouderen in verzorgings- en verpleeghuizen wordt een halt toegeroepen. Er wordt juist een beroep gedaan op jongere generaties om voor ouderen te zorgen. Ook hebben bijvoorbeeld de legalisering van euthanasie en een niet leeftijdsgebonden ziekte als AIDS pas grotendeels na Frankes onderzoeksperiode hun intrede gedaan. De eerder genoemde invloed van massamedia, die hun stempel op maatschappelijke discussies over leven en dood drukken, is tevens van recenter datum. Zo is een aantal zaken danig veranderd ten opzichte van de jaren tachtig. Of deze veranderingen ook hun weerslag hebben op de inhoud van rouwadvertenties is de vraag.

¹⁹ Franke 1985: 20-21, 33-34, 't Hart 1983: 247-248, 253-254

In de afgelopen decennia zijn verschillende studies naar de dood met bronnen op microniveau verschenen.²⁰ Met uitzondering van enkele meer journalistieke verzamelingen van opvallende rouwteksten²¹ heb ik geen onderzoek met rouwadvertenties als onderzoeksobject gevonden. In mijn scriptie breid ik daarom Frankes studie naar het heden uit en kijk ik hoe de inhoud en vorm van rouwadvertenties zich van 1980 tot nu ontwikkeld hebben. Bestaat er mogelijk verschil met de voorgaande perioden of zet de door Franke gesignaleerde trend van persoonlijke, doch verhullende terminologie door? Ik vergelijk hiervoor advertenties van 1980 en 2010 uit drie nationale kranten. De centrale probleemstelling die aangehouden in dit onderzoek is ontleend aan een van Frankes hoofdvragen²² en luidt als volgt:

Veranderen houdingen van mensen ten aanzien van de dood van naasten, zoals zichtbaar is in rouwadvertenties, in de periode van 1980 tot en met 2010? Zo ja, op welke manier en hoe is dit te verklaren?

Naast het analyseren en vergelijken van rouwadvertenties uit 1980 en 2010 is gesproken met een aantal uitvaartbegeleiders²³. Enerzijds om inzicht te krijgen in het proces van het opstellen van een rouwadvertentie, anderzijds om resultaten te verifiëren en te duiden.

1.4 Woordkeuze als graadmeter

In onze taal bestaan veel zegswijzen die te maken hebben met de dood: “doodsbenauwd”, “lijkbleek”, “duizend doden sterven”, ergens “als de dood” voor zijn of “nog niet dood gevonden willen worden”, “de dood of de gladiolen”, “je niet laten kisten”, “zwijgen als het graf”, “doodstil”, maar ook “stervensdruk”. Zulke uitdrukkingen hebben verschillende

²⁰ Zie onder andere Zomerdijk, M. (2005), 'Een ideaal lijk. Necrologieën in de Nederlandse krant 1891-1964'. In: Renders, H. (red.). *Het leven van een doodsbericht*. Amsterdam: De Bezige Bij, pp. 158-175 en Nijhof, G. (1991), 'Een kleine tekstsociologie van de grafsteen'. In: A. Varkevisser. *Tussen pathos en nuchterheid; sociologen over hun vak*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 57-66.

²¹ Zie bijvoorbeeld Weegink, B. (2007) en De Boer, Y. (2011). *Toch nog onverwacht... Rouwadvertenties uit het leven gegrepen*. Ede: De Boer.

²² Franke 1985: 16-17: “Wat stond er in deze advertenties? Hoe brachten mensen hun emoties en het gebeurde onder woorden? Hoe veranderde de inhoud van deze advertenties over een periode van bijna twee eeuwen? Wat zegt dit over houdingen van mensen tegenover de dood van verwante anderen?”

²³ Nog een term die de verandering in het omgaan met de stervenden laat zien: *uitvaartbegeleider* was *uitvaartleider*, wat weer *begrafenisondernemer* was. Waar voorheen alleen begraven mogelijk was en men dit volledig uit handen gaf aan deze 'ondernemer', moest de term na het wettelijk toestaan van crematie in 1955 aangepast worden tot het neutralere uitvaartondernemer of uitvaartleider. Tegenwoordig wil men de leiding liever niet geheel uit handen geven, de uitvaart moet 'persoonlijk' blijven. De term uitvaartondernemer heeft daarom vaak plaatsgemaakt voor uitvaartbegeleider. In deze scriptie zal deze actuele term aangehouden worden.

connotaties, de meeste niet positief.

Het taalgebruik is een weergave van een samenleving in een bepaalde plaats en tijd. “In taal wordt de sociale werkelijkheid geconstrueerd [...] Mensen spreken niet alleen de taal van hun land of hun streek, maar ook de taal van hun cultuur.”²⁴ Hoe in rouwadvertenties over dood, de uitvaart en de overledene gesproken wordt en met welke frequentie verschillende woorden voorkomen, zegt daarom veel over hoe in de samenleving gedacht wordt over dergelijke onderwerpen. Een vergelijking van dit bronnenmateriaal uit twee verschillende perioden maakt zo een mentaliteitsgeschiedenis mogelijk.²⁵ Een overlijdensadvertentie is bij uitstek geschikt voor dergelijk attitudeonderzoek. Dagelijks komen er nieuwe bronnen bij, typerend voor dat moment. Het is een verzameling van individuele berichten, alle met hetzelfde doel: aan de lezer overbrengen dat een naaste overleden is.

Een rouwadvertentie is een bondige tekst die over het algemeen in een kort tijdsbestek dient te worden opgesteld.²⁶ In een tijd van dikwijls grote emotie moet iets geformuleerd worden over de persoon die zojuist is heengegaan. Iets dat bovendien door een groot publiek gelezen zal worden en recht moet doen aan de overledene en diens nabestaanden. De keuze van woorden in zo’n bericht is daarom een zorgvuldige aangelegenheid.

Bij dergelijke berichtgeving in een publieke bron houden veel mensen zich aan wat min of meer gebruikelijk is. Uitvaartbegeleiders bieden vaak een helpende hand bij het opstellen van het overlijdensbericht en vervullen daarmee een soort poortwachterfunctie in wat wel en niet gepast is.²⁷ Uit gesprekken met uitvaartbegeleiders blijkt dat de een hierbij gebruik maakt van door de werkgever verschaft of zelf verzamelde lijsten met standaardformuleringen en de ander daar juist wars van is. Die vindt het belangrijk dat mensen het bericht in hun eigen woorden formuleringen om het daarmee zo persoonlijk mogelijk te maken. De hele bandbreedte van taalgebruik bij het overlijden van naasten – gebruikelijke teksten en zo persoonlijke mogelijk uitzonderingen – is vindbaar in de familieberichten van dagbladen.

²⁴ Nijhof 2003: 4

²⁵ ‘t Hart 1983: 243

²⁶ Uiteraard wordt een aantal advertenties ruim van te voren geschreven, maar uit navraag bij uitvaartbegeleiders blijken dit uitzonderingsgevallen.

²⁷ Franke 1985: 15; Nijhof 2003: 16

1.5 Hoofdstukindeling

De opbouw van deze scriptie is als volgt. Na het inleidende hoofdstuk volgt een hoofdstuk met begrippen die van belang zijn in het onderzoek. Hiermee wordt de onderzoeksmaterie afgebakend en de focus bepaald. In hoofdstuk 3 staat de methodologische verantwoording, waarin keuzes beargumenteerd worden en begrippen uit de probleemstelling nader toegelicht. Vervolgens komen de resultaten van het bronnenonderzoek aan bod, indien relevant afgezet tegen de resultaten van Franke en aangevuld met informatie uit interviews. Om de leesbaarheid te vergroten zijn de resultaten en analyse opgedeeld in vier delen, elk met hun eigen subconclusie. Ten slotte volgt in de eindconclusie van hoofdstuk 8 de beantwoording van de onderzoeksvraag. De literatuurlijst en bijlagen met aanvullende informatie zijn achterin bijgevoegd.

2. *Sensitizing concepts*

In feite gaat deze scriptie over hoe nabestaanden spreken over sterven, de overledene, het levenloze lichaam, het afscheidsmoment, hoe zij daarmee omgaan al dan niet in relatie tot anderen en wat dit betekent voor de bespreekbaarheid van de dood in de samenleving in het algemeen. In aanvulling op de theoretische noties die in de inleiding besproken zijn, is voor de bestudering van de rouwadvertenties van 1980 en 2010 een theoretisch kader van belang. Omdat het een zeer exploratief onderzoek betreft met een grote hoeveelheid empirisch materiaal, is het belangrijk richting te bepalen en ordening te creëren. Van te voren is daarom, op basis van de beschikbare informatie van sociologische theoretici, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, een eerste verkenning van rouwadvertenties en enkele oriënterende gesprekken met uitvaartbegeleiders, een aantal concepten bepaald waar de aandacht naar uitgaat in de verdere onderzoeksfase, zogeheten *sensitizing concepts*.²⁸

Sensitizing concepts vinden hun oorsprong bij Herbert Blumer, die deze in de jaren vijftig van de twintigste eeuw onderscheidde van *definitive concepts*. De eerste bepalen richting, de tweede staan vast.²⁹ Veel concepten in sociale theorie zijn bij voorbaat niet definitief, maar “bedroevend vaag”.³⁰ Om de theorie te toetsen zijn er weliswaar indicatoren te bepalen, maar alomvattende definities met duidelijke kenmerken en vaste referentiekaders (*bench marks*) ontbreken vaak in de relatie tussen sociale theorie en empirie.

Het open karakter van *sensitizing concepts* past goed bij een oriënterend empirisch onderzoek als deze. Hoewel op basis van de bestudeerde theorie en enkele oriënterende gesprekken met uitvaartbegeleiders ideeën zijn opgedaan, is van te voren onduidelijk wat zal worden aangetroffen in het empirisch materiaal. Door het gebruik concepten, zoals beschreven in dit hoofdstuk, worden data, zoals individuele rouwadvertenties uit een bepaald dagblad en een bepaalde jaargang, gestructureerd aan de hand van universele theoretische noties, zonder daarbij bij voorbaat in een keurslijf gedrukt te worden. Door de concepten te benaderen als richtinggever, blijft er ruimte om nieuwe ontdekkingen te doen.

Sensitizing concepts zijn in zekere zin onderdeel van het leerproces van de onderzoeker. Van *folk concepts* – actortermen die nauw gelieerd zijn aan de specifieke onderzoekssituatie, zoals hier (alledaagse) woordkeuze van de plaatser van de rouwadvertentie – werkt men via *sensitizing concepts* naar *supra sensitizing concepts*. Bij elk

²⁸ Bryman 2001: 269-270

²⁹ Blumer 1954: 7: “Whereas definitive concepts provide prescriptions of what to see, sensitizing concepts merely suggest directions along which to look.”

³⁰ Blumer 1954: 5: “Now, it should be evident that concepts in social theory are distressingly vague.”

stap wordt meer afstand genomen van het concrete onderzoekmateriaal en neemt het abstractieniveau toe. Zo komt de onderzoeker tot steeds meer ‘gegronde theorievorming’.^{31 32} Dit onderzoek en de hier gekozen concepten kunnen als opmaat naar zo’n groter inductiever onderzoek fungeren.

De studie van Franke heeft in dit onderzoek een voorbeeldfunctie, hoewel zijn concepten niet zonder meer zijn overgenomen. Enkele begrippen zijn toegevoegd die mijns inziens kenmerkend zijn voor het onderwerp en de onderzoeksperiode die deze scriptie beslaat. Zij werden door Franke niet expliciet benoemd. Op basis van deze attenderende begrippen is voor en tijdens het coderen en analyseren van de rouwadvertenties een aantal indicatoren vastgesteld. De toelichting op deze indicatoren volgt in hoofdstuk 3.

2.1 Frankes perspectieven op rouwadvertenties

Franke benaderde de rouwadvertenties vanuit drie invalshoeken. Allereerst keek hij naar alles wat met *het sterven, het lichaam van de overledene en de uitvaart* te maken heeft.³³ Welke woorden worden aan deze elementen gegeven? Welke en hoeveel informatie geeft men prijs? Voorheen werd men op veel jongere leeftijd met dood en rouw geconfronteerd. Dit heeft niet alleen demografische redenen, namelijk een lagere levensverwachting dan nu, maar tot voor kort overleden mensen gewoonlijk thuis. Zij bleven daar tot de uitvaart, omringd door familie en de (dorps)gemeenschap. Nabestaanden droegen lange tijd rouwkleding. Ook in en om het huis werden tekenen van rouw aangebracht, zoals doodslantaarns, lijkborden of zwarte kruizen. De begraafplaats was naast de deur, vaak rondom en in de kerk, waardoor men wekelijks bij het graf van de overledene in de buurt kwam. Uitvaarten verliepen tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw vrijwel altijd volgens een vast stramien, onder leiding van de predikant.³⁴

Ten tweede onderzocht Franke welke *reactie* van de ander, de lezer, wordt verwacht.³⁵ Worden er eisen of verzoeken gedaan? Is aanwezigheid bij de uitvaart mogelijk of vindt deze plaats in besloten gezelschap? Oorspronkelijk waren rouwadvertenties een aanvulling en daarna vervanging (“In plaats van Rouw Brieven”, “Volstrekt Eenige en Algemeene Kennisgeving”) voor de tot dan toe gebruikelijke persoonlijke aankondiging door aansprekers, ook wel doodbidders genoemd, en het afgeven of versturen van briefjes. Deze

³¹ *Grounded Theory* wordt in het volgende hoofdstuk nader toegelicht.

³² Blumer 1954: 4, 6-7; Bowen 2006: 2-3; Van den Hoonaard 1997: 23-33

³³ Franke 1984: 287; Franke 1985: 16-17

³⁴ Franke 1985:16, 31-32; 't Hart 1983: 243, 245

³⁵ Franke 1984: 287; Franke 1985: 17

aansprekers gingen naar het huis van familieleden en kennissen van de overledene, kondigden het overlijden aan en nodigden de toehoorder uit voor de begrafenis. De Verlichting leidde een periode van versobering van uitvaartrituelen in. Hiertoe behoorden ook de persoonlijke rouwaankondiging en vaak sentimentele inhoud van rouwbriefjes. Het plaatsen van een rouwadvertentie was een eenvoudige manier om veel mensen, zeker die verder weg woonden en door aansprekers nog wel eens werden overgeslagen, te bereiken. Portokosten waren rond 1800 ten laste van de ontvanger, wat het plaatsen van een rouwadvertentie bovendien een relatief voordelige optie maakte. Schriftelijk rouwbeklag was om diezelfde reden vaak ongewenst.³⁶

Later werden in rouwadvertenties meerdere verzoeken of eigenlijk verboden geëxpliciteerd: “geen bezoek (aan huis)” (vanaf ca. 1800), “geen rouwkleding” (vanaf 1835), “geen bloemen” (vanaf 1905), “geen toespraken” (vanaf 1925), “de uitvaart vindt in stilte plaats” of “heeft reeds plaatsgevonden” (vanaf 1950). Verboden waren na 1945 hoogstens iets minder dwingend formuleerd: “liever geen bezoek, liever geen bloemen”. In die periode werden ook bezoekers weer toegelaten bij het lijk, zij het op een vast tijdstip in een rouwcentrum. Franke constateert dat tegen het einde van de onderzoeksperiode in het merendeel van de advertenties het (correspondentie)adres het enige acceptabele aanknopingspunt naar de nabestaanden is. Schrijven was aan het einde van de achttiende eeuw juist ongewenst.³⁷

Ten derde bekeek Franke “*uitingen van verdriet, troost en ellende, alsmede de omschrijvingen van emotionele en sociale waardering*” voor de overledene.³⁸ Hoe wordt de overledene en diens leven beschreven? Wordt het überhaupt beschreven? Wat is de weerslag van het overlijden op de nabestaanden? Dit alles blijkt in rouwadvertenties voornamelijk uit bijvoeglijke naamwoorden en korte karakterschetsen. De intensiteit, die kenmerkend was voor de Romantische beginfase van rouwadvertenties, waarmee uitvoerig verslag werd gedaan van de prachtige en vrome eigenschappen van de overledene en het intense verdriet dat bij de nabestaanden heerste, is afgezwakt. Toch is sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw weer enige uiting van emotie zichtbaar, in tegenstelling tot de daaraan voorafgaande eeuw waarin soberheid troef was. Volgens Franke kwam er meer variatie in die bewoordingen, maar bevonden deze zich voornamelijk in de “midden termen”. Extremen kwamen nauwelijks

³⁶ Franke 1985: 17-19; 't Hart 1983: 243, 245-248

³⁷ Franke 1985: 45-57; Wouters & Ten Kroode 1985: 21

³⁸ Franke 1984: 287; Franke 1985: 17

voor.³⁹

2.2 Sekwestratie

Sekwestreren wordt in het woordenboek onder meer gedefinieerd als “het zich afscheiden van dood weefsel van het levende”.⁴⁰ In deze context is het een medische term, gebruikt voor afgestorven organen die zich in het lichaam van gezonde delen separeren. Er wordt ook over sekwestratie gesproken in relatie tot het kloosterleven. Nonnen en monniken leven, met hun op religie gebaseerde normen en waarden, afgeschermd en afgezonderd van de reguliere wereld, binnen de muren van hun religieuze instelling. Het begrip sekwestratie stamt van het Latijnse *sequestrāre* dat “in bewaring geven”, “scheiden” en “verwijderen” betekent.⁴¹ Deze omschrijvingen naderen de sociologische interpretatie van het begrip sekwestratie (*sequestration*), zoals geïntroduceerd door Anthony Giddens. Hij beschreef hoe bepaalde fenomenen, zoals criminaliteit, mentale gestoordheid, seksualiteit en ziekte, morele dilemma’s opwerpen en daarom van het dagelijks leven worden gescheiden.⁴²

In het specifieke geval van de dood stelde Giddens dat deze routinematig aan het zicht onttrokken wordt, wordt verborgen, zelfs vrijwel geheel verdwenen is. De laatste levensfase en het sterfmoment zijn losgekoppeld van het alledaagse sociale bestaan en overgedragen aan professionals in bureaucratische instituties. De dood zelf is misschien niet beheersbaar, nagenoeg alle omringende omstandigheden wel. Deze proberen we derhalve zo goed mogelijk te controleren, de natuur als het ware te socialiseren. Door fysiek afstand tot de dood te creëren en deze te rationaliseren, vermijden we emotionele heftigheid die deze oproept, confrontatie met onze eigen eindigheid en achterliggende morele en existentiële kwesties. Het leidt tot de dood als nulpunt: “het is niets meer of minder dan het moment waarop de menselijke controle over het menselijke bestaan haar limiet bereikt”.⁴³

Giddens merkte op dat mensen in directe zin misschien minder met ziekte en dood te maken hebben. Echter, zoals in de inleiding ook geschetst, mensen worden er indirect, via media et cetera, wel degelijk mee geconfronteerd. Deze bemiddelende (*mediating*) functie van onder meer media zag hij echter niet als een desekwestrerende ontwikkeling. Het bevestigt juist hoezeer wij de directe ervaring uit de weg gaan.⁴⁴

³⁹ Franke 1985: 57-72; 't Hart 1983: 254

⁴⁰ Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1992

⁴¹ Prisma Handwoordenboek Latijn-Nederlands 1992

⁴² Giddens 1991: 156

⁴³ Giddens 1991: 162

⁴⁴ Giddens 1991: 8, 156, 161-162, 164-168

2.3 Individualisering, secularisering en informalisering

Sekwestratie staat in de moderne maatschappij niet op zichzelf. Ook “het proces van individualisering (...) en het gebrek aan religieuze structuren en gebruiken die voorheen de samenleving vormgaven, betekent dat mensen de onvermijdelijkheid van de dood niet eenvoudig kunnen incorporeren”⁴⁵. Met *individualisering* wordt onder andere bedoeld dat “mensen zich bij belangrijke keuzes in hun leven minder laten leiden door druk vanuit hun directe sociale omgeving (gezin en familie, burens en lokale gemeenschap) en minder gebonden raken aan vaste sociale kaders (zoals kerk of politieke partij)”⁴⁶. Een modern individu, “een mens op zichzelf beschouwd, als een zelfstandig deel van de soort”⁴⁷, maakt deel uit van lichte gemeenschappen en kent een grotere keuzevrijheid.⁴⁸ Komt deze onafhankelijkheid ook tot uiting als het op de rouwadvertentie en de uitvaart aankomt? Leidt het tot meer variatie? Wie bepaalt de inhoud van de rouwadvertentie, de stervende of de nabestaande?

Een ander kenmerk van individualisering zijn veranderende gezinssamenstellingen, bijvoorbeeld meer eenoudergezinnen onder invloed van een stijgend scheidingspercentage.⁴⁹ Betekent dit dat advertenties in 2010 minder vaak door een partner of door minder kinderen geplaatst worden dan in 1980? Worden rouwadvertenties überhaupt minder door directe familie geplaatst, maar bijvoorbeeld door vrienden?

Christelijke voorgangers schreven vanaf de Middeleeuwen vele honderden stichtelijke werken over hoe gelovigen dienden om te gaan met de dood en begraven. Zo luidde de dood slechts het einde van het aardse leven in. Daarna begon het verdere (betere) leven in het hiernamaals. De dood diende derhalve niet gevreesd te worden.

Echter, deel uitmaken van een geloofsgemeenschap is tegenwoordig minder vanzelfsprekend. *Secularisering*, of verwereldlijking, heet de ontwikkeling waarbij de tot dan toe gebruikelijke invloed van (protestants-christelijke) religie op de samenleving afneemt. Religie wordt meer deel van het private domein en minder van het publieke. Het is een proces, ingezet vanaf de Verlichting, dat tijdens de ontzuiling van de jaren zestig van de twintigste eeuw in een stroomversnelling raakte. Het Sociaal en Cultuur Planbureau onderzocht dat waar in de jaren tachtig nog de helft van mensen kerkelijk was, het aantal

⁴⁵ Froggatt 2001: 320

⁴⁶ Wilterdink & Van Heerikhuizen 2001: 27

⁴⁷ Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1992

⁴⁸ Duyvendak & Hurenkamp 2004: 10-12

⁴⁹ Duyvendak & Hurenkamp 2004: 10; Wilterdink & Van Heerikhuizen 2001: 223-227

buitenkerkelijken in 1999 63% is.

Secularisering is niet hetzelfde als *ontkerkelijk*ing. Bij laatstgenoemde ontwikkeling verliest de kerk als instituut invloed in de samenleving. Minder mensen zijn bijvoorbeeld lid van een kerkgenootschap of zij bezoeken het kerkgebouw minder regelmatig. Tussen 1980 en 1999 halveerde het aantal frequente kerkgangers (dat wil zeggen minstens één bezoek per week) bijna. Ontkerkelijking maakt de samenleving niet automatisch minder religieus. In de jaren negentig bleken weer meer mensen te geloven in “religieuze wonderen”, zoals geloof in hemel en hel en leven na de dood. Geloof wordt op andere manieren en plaatsen beleden. Het religieuze landschap is diverser geworden in de afgelopen decennia, waarbij ook te denken valt aan de opkomst van de islam. De kerk zelf kent tegenwoordig een andere maatschappelijke functie: “De bevolking beschouwt hen als morele bakens en als raadgevers in enkele ideëel aansprekende sociale problemen, maar is afkerig van daadwerkelijke invloed.”^{50 51}

In samenhang met individualisering en secularisering wordt hier ook *informalisering* genoemd. Het begrip uit de jaren zeventig beschrijft veranderingen in sociale conventies. Vanaf eind jaren zestig van de twintigste eeuw werden omgangsvormen namelijk losser, soepeler, minder rigide. Ze waren niet langer “in overeenstemming met de voorgeschreven vorm”⁵² zoals die tot dan toe heerste. In een bekend Nederlands etiquetteboek uit 1940 stond nog: “Overlijdensadvertenties: Aankondigingen in het publiek moeten kort, zakelijk en bovenal duidelijk zijn. De goede smaak eischt, dat men zich zooveel mogelijk onthoude van gevoelsontboezemingen in advertenties.”⁵³ Informalisering leidt logischerwijs echter tot een grotere vrijheid in en variëteit aan (publieke) emoties. Deze lijken onverenigbaar met Elias' civilisatietheorie, waarin juist toenemende zelfbeheersing centraal staat.⁵⁴

Artikel 18 van de Wet op Lijkbezorging uit 1991 stelt dat “de lijkbezorging geschiedt overeenkomstig de wens of de vermoedelijke wens van de overledene tenzij dat redelijkerwijs niet gevegd kan worden”.⁵⁵ Een korte verkenning van actuele websites van uitvaartbegeleiders geeft de indruk dat zij bij voorkeur een zo persoonlijk mogelijke invulling geven aan de laatste ogenblikken:

⁵⁰ Becker & De Wit 2000: 72

⁵¹ Becker & De Wit 2000: 1, 3-5, 13-14, 71-74; Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1992; Wilterdink & Van Heerikhuizen 2001: 108, 155-156; Van der Zeijden 1987: 90, 95-96

⁵² Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1992

⁵³ Groskamp-Ten Have 1940: 2-3

⁵⁴ Wilterdink & Van Heerikhuizen 2001: 133, 137; Wouters 1990: 28-31, 99-101, 191-196

⁵⁵ Zie Wet op Lijkbezorging: http://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/geldigheidsdatum_16-12-2012 (16-12-2012)

“Maximale persoonlijke aandacht voor iedere afzonderlijke klant en elke individuele wens is het vaste uitgangspunt. Want een uitvaart dient een unieke en bij de overledene passende gebeurtenis te zijn.”

“Naast de zakelijke aspecten zorgen wij voor een persoonlijke begeleiding bij de uitvaartplechtigheid.

Ons team staat 24 uur per dag paraat voor de verzorging van de overledene.”

“Wij kunnen uw verlies niet voelen maar we luisteren naar uw verhaal en hebben alle aandacht voor uw wensen. Zo kunnen we samen met u een passend en gedenkwaardige uitvaart vormgeven.”

“Iedere uitvaart uniek.”

“Hoe meer eigen inbreng hoe persoonlijker het afscheid van uw dierbare wordt.”

Er bestaat dus vrijheid de uitvaart naar wens in te richten. Sterker nog, daar heeft men volgens de wet recht op. De vraag is of van deze ruimte gebruik gemaakt wordt, traditionelere vormen vaker losgelaten worden en, met name voor dit onderzoek van belang, hoe mededeelzaam men hierover is naar de buitenwereld. Verdwijnen religieuze teksten uit de doodsberichten? Is variëteit en verpersoonlijking zichtbaar in rouwadvertenties? Vinden deze op het middenterrein plaats of tevens in de excessen? Is men hierbij expliciet naar de buitenwereld of wendt men verhullend of zelfs vermijgend, ontkennend taalgebruik aan? Naar de antwoorden op dergelijke vragen is gezocht in dit onderzoek.

3. Methodologie

De veelheid aan bronnen en de opzet van een groot databestand suggereert een kwantitatieve benadering van het onderzoeksmateriaal. Toch is dit onderzoek hoofdzakelijk kwalitatief van aard. Er is bewust niet voor een puur cijfermatige aanpak gekozen, maar de aandacht gaat uit naar woordkeuze. Niet alle concepten en indicatoren zijn kwantificeerbaar. Bovendien heeft de keuze voor het onderzoeksmateriaal, waar later dieper op ingegaan wordt, al de nodige consequenties voor de representativiteit en validiteit.

Het gaat in dit verkennende onderzoek niet om causaliteiten, maar om het ontdekken van trends en uitzonderingen in de woorden die nabestaanden uiten in een rouwadvertentie. Woorden die expliciet, maar ook impliciet, een weergave zijn van attitudes ten aanzien van het overlijden van hun naaste. Het onderzoek kent een historisch perspectief, omdat advertenties uit verschillende periodes met elkaar vergeleken worden. In de zoektocht naar de gemene deler, wat kenmerkend is voor een bepaald lezerspubliek in een bepaalde tijd, zijn individuele afwijkingen en minder vaak voorkomende gevallen niet minder interessant. Laatstgenoemde geven immers de reikwijdte van het materiaal aan. Mede hierom worden *sensitizing concepts* gebruikt, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk.

Sensitizing concepts maken deel uit van een gefundeerde theoriebenadering (*Grounded Theory*), waarin data de basis vormen voor nieuwe theorie. Theorie, onderzoeksmateriaal en analyse zijn nauw aan elkaar verbonden en voeren afwisselend de boventoon tijdens de onderzoeksfase. Omdat dit onderzoek gebaseerd is op eerder onderzoek en de *sensitizing concepts* van eerdere sociologische theoretici stammen, is er sprake van theorietoetsing. Deductie is evident. De uitbreiding naar het heden, waar nog geen onderzoek naar heeft plaatsgevonden, betekent echter ook een zekere mate van inductie. Uit het onderzoeksmateriaal wordt aanvullende theorie gegenereerd.⁵⁶

Met *Grounded Theory* komt men al doende tot nieuwe ideeën, die vervolgens getoetst dienen te worden. Hierbij wordt vaak gebruik gemaakt van een combinatie van onderzoeksmethoden, zogenaamde *triangulatie*, zo ook in dit onderzoek. Voorafgaand was al een theoretische verkenning van het onderwerp gedaan voor een ander werkstuk. Deze theorie is in voorgaande hoofdstukken uitgebreid en gekaderd. Met een aantal uitvaartbegeleiders zijn oriënterende gesprekken gevoerd om een indruk te krijgen van het proces van opstellen en de inhoud van rouwadvertenties. Op basis van dit materiaal is de focus van het huidige

⁵⁶ Bowen 2006: 2; Bryman 2001: 8-11, 269-270, 274, 390

onderzoek bepaald. Na verzameling en analyse van het empirisch materiaal zijn ten slotte opnieuw enkele uitvaartbegeleiders geïnterviewd om de resultaten te verifiëren en waar mogelijk te duiden. De schaalgrootte van dit onderzoek laat niet toe tot volledige theoretische verzadiging (*theoretical saturation*) te komen, maar met de combinatie van methoden en informatiebronnen is daar in elk geval een begin mee gemaakt.⁵⁷

3.1 Bronnenonderzoek

Tot nu toe is steeds gesproken over *rouwadvertenties*. Een rouwadvertentie is een mededeling in een openbaar blad, vaak een regionale of nationale krant, waarin het sterven van een persoon wordt medegedeeld. Hiermee onderscheidt deze zich van rouwbrieven of -kaarten, die persoonlijk gericht zijn en vaak meer specifieke informatie bevatten over afscheid, condoleance en uitvaart.

In dit onderzoek is bewust gekozen voor de term rouwadvertenties en niet *familieberichten*, zoals tegenwoordig de gebruikelijke term is voor de rubriek waarin deze geplaatst worden. Dit is een bewuste keuze, omdat familieberichten ook huwelijken en geboortes beslaan. Necrologieën, *in memoria* en dankbetuigingen naar aanleiding van betuiging van deelname aan een overlijden zijn evenmin opgenomen, met uitzondering van overledenen die worden genoemd in de ondertekening van de rouwadvertentie en daarmee als *in memoria* beschouwd kunnen worden. Het gaat in dit onderzoek enkel om kennisgevingen van sterfgevallen. Zij zijn de eerste publieke berichtgevingen namens en voor nabestaanden. Ze zeggen veel over de houding die mensen aannemen ten aanzien van de dood en wat zij daarover aan een anoniem publiek prijs geven.⁵⁸

3.1.1 Materiaal: nationale kranten

Elke rouwadvertentie van de afgelopen dertig jaar betrekken in de analyse is onbegonnen werk. Beperking is dus noodzakelijk. Allereerst is, in navolging van Franke, gekozen voor landelijke dagbladen. Dit heeft voornamelijk een pragmatische reden, namelijk dat hiervan de archieven het eenvoudigst beschikbaar zijn, maar ook zorgen deze voor een afspiegeling van geheel Nederland in plaats van een lokale bevolkingsgroep en vergroten zo de betrouwbaarheid van het onderzoek. De keuze is gevallen op kranten van verschillende sociale signatuur, namelijk *NRC Handelsblad* (hierna *NRC* genoemd), *De Telegraaf* en *Trouw*. De keuze voor verschillende dagbladen met verschillende lezerspublieken vergroot de

⁵⁷ Bryman 2001: 302-303, 390-391

⁵⁸ Franke 1985: 31

validiteit van het onderzoek.

NRC staat bekend als kwaliteitskrant. Dit zogeheten kwaliteitsetiket betreft het grote aandeel informatie in verhouding tot het aandeel amusement. Ruim 60% van de lezers is HBO- of universitair opgeleid. Het publiek is relatief jong, heeft een bovenmodaal inkomen en met name interesse in economie, politiek en cultuur. De krant bereikt momenteel circa een half miljoen lezers en kent een hoog abonneepercentage. *De Telegraaf* is de grootste krant van Nederland. Deze bereikt tussen de twee en tweeënhalf miljoen mensen en heeft het hoogste percentage losse verkopen. *De Telegraaf* wordt gezien als een meer populaire krant, met veel aandacht voor amusement en sport en een ‘volkser’ imago. Het dagblad wordt echter gelezen door alle lagen van de bevolking. Het lezerspubliek heeft verhoudingsgewijs een lager opleidingsniveau en inkomen dan dat van *NRC* en in mindere mate ook dan dat van *Trouw*. *Trouw* wordt tevens gezien als kwaliteitskrant, maar met een modern protestants-christelijk karakter (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het traditionelere *Reformatorisch Dagblad*). Het bereikt over het algemeen hoogopgeleide en wat oudere lezers. Deze krant is toegevoegd aan het onderzoek om ontwikkelingen op geloofsgebied te kunnen achterhalen. Hoewel het aantal krantenlezers tussen 1980 en 2008 is teruggelopen, leest meer dan de helft van de Nederlandse bevolking met regelmaat een nationaal dagblad.⁵⁹

Elias omschrijft in zijn civilisatiethese dat beschavingstrends ontstaan bij de maatschappelijke elite, die zich wil onderscheiden van de massa. Zo is het inhouden van emoties een “teken van innerlijke beschaving”, van zelfregulering.⁶⁰ Op basis van bovenstaande gegevens blijkt dat lezerspublieken tegenwoordig vrij diffuus zijn. De ene krant is niet bij uitstek meer of minder elitair dan de andere. Hoogstens het *NRC* geeft een indicatie van de hogere sociaal-maatschappelijke klasse. Er is echter geen krant om specifieke resultaten tegen af te zetten. Verschillen per krant zullen dus wel genoemd worden, maar of deze ook te maken hebben met verschillen op de sociaal-maatschappelijke ladder of ontwikkelingen op het gebied van sociale wenselijkheid of op toeval berusten, zal nader onderzocht moeten worden.

De keuze voor deze drie dagbladen, en bijvoorbeeld geen regionale kranten, heeft consequenties voor de betrouwbaarheid van het onderzoek. Zo is een advertentie in een

⁵⁹ Bakker & Scholten 2009: 18-20, 24-25; Bryman 2001: 30; http://www.cebucol.nl/dagbladen/artikel/nieuwsmerk_profiel_de_telegraaf/ (16-12-2012); <http://www.englishmagazines.nl/leesgigant/shop/1A-stoomwals/home/de/pid/is/59.html>; <http://www.nrc.nl> (16-12-2012); <http://www.profnews.nl/907571/wakker-nederland-heeft-in-telegraaf-lezer-duidelijke-doelgroep> (16-12-2012); <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Krant/lezers.html> (16-12-2012); <http://www.upmedia.nl/Klantenservice/Profielwijzer.aspx> (16-12-2012)

⁶⁰ Franke 1985: 11, 43

ationale krant beduidend prijziger dan in het lokaal huis-aan-huisblad. Uitvaartbegeleiders hebben het hier over verschillen tussen duizenden, waarbij het *NRC* de lijst aanvoert, en enkele honderden euro's. Mede om deze reden plaatsen niet alle nabestaanden een advertentie. Verder vergelijkbaar onderzoek naar bijvoorbeeld rouwadvertenties in regionale kranten of zelfs rouwkaarten in het algemeen zal de representativiteit van de in de volgende hoofdstukken gepresenteerde resultaten moeten uitwijzen.

3.1.2 Steekproefmomenten: 1980 en 2010

In verhouding tot het onderzoek van Franke beslaat dit onderzoek een relatief korte periode. Echter niet te kort om trends in te kunnen ontdekken. Ten tijde van de Romantiek verspreidde de populariteit van rouwadvertenties met een zeer open en klagelijk karakter zich razendsnel.⁶¹ Het is een periode van gelijke omvang als van dit onderzoek. Ik stel niet dat de afgelopen drie decennia even tumultueus waren als die van enkele eeuwen geleden, maar dergelijk onderzoek hoeft geen eeuwen te beslaan om ontwikkelingen te kunnen waarnemen.

Het onderzoek is beperkt tot wat ongeveer het eindpunt van Frankes onderzoek was en het heden. Eigen empirisch materiaal is verzameld. 1980 is gekozen om Frankes resultaten, die ook andere dagbladen gebruikte, te verifiëren. 2010 was ten tijde van opzet de meest recente complete jaargang. Voor aanvullend onderzoek zou het mooi zijn ook te kijken naar tussenliggende decennia en bijvoorbeeld steekproefmomenten uit 1990 en 2000 op te nemen.

Franke analyseerde per decennium circa honderd advertenties uit één jaar, wat afdoende blijkt voor de ontdekking van trends.⁶² Hoe willekeurig het selectieproces van Franke was, blijkt niet uit zijn verslaglegging. Wel noemde hij af en toe resultaten die buiten zijn steekproef vielen. Bij de steekproef voor het huidige onderzoek is geprobeerd gesystemiseerd, doch *at random* te werk te gaan. Het selecteren van dezelfde dagen voor de drie kranten is van belang om te zien of bepaalde advertenties tegelijkertijd in meerdere kranten voorkomen en of het gemiddeld aantal advertenties per jaar en krant gewijzigd is in dertig jaar. Bij de materiaalselectie was principe van *geconstrueerde weken*, een gebruikelijke methode voor een willekeurige steekproef uit kranten, het uitgangspunt. Ten tijde van de dataverzameling bleek echter niet alle materiaal voorhanden. Met regelmaat ontbraken gewenste microbronnen in het archief van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De films en fiches waren ofwel langdurig bezet, ofwel onbeschikbaar. Daarom is besloten rouwadvertenties van de vijftiende dag van de maand te gebruiken. Door hetzelfde

⁶¹ Franke 1985: 26-28

⁶² Franke 1985: 30; Van der Zeijden 1987: 92

dagnummer per maand te selecteren, is tegelijkertijd een spreiding van dagen van de week gecreëerd.⁶³ Wanneer de vijftiende een zon- of feestdag was, is de daaraan voorafgaande en de opvolgende dag verzameld. Beide opnemen in de dataset bleek niet nodig. Daarom is bij de verwerking gekozen dan de 16^e dag van de maand te gebruiken, omdat deze meer variatie bevatten. Na selectie ontbreekt uiteindelijk van drie dagen het materiaal. Deze dagen waren onbeschikbaar in het microarchief. In totaal zijn 798 rouwadvertenties verzameld, waarvan 627 stuks opgenomen zijn in het databestand dat gebruikt is voor verdere analyse. De exacte aantallen verzamelde en geanalyseerde rouwadvertenties per dag, jaar en dagblad zijn zichtbaar in onderstaande tabellen.⁶⁴

microfilm
microfiche
kopie archief

geen gegevens beschikbaar
15e = feestdag => opvolgende dag gebruikt
15e = zondag => opvolgende dag gebruikt

AANTAL ADVERTENTIES PER JAAR/DAG/DAGBLAD									
AANTAL RAV GEPUBLICEERD:					AANTAL RAV GEANALYSEERD:				
1980	NRC	Telegraaf	Trouw		1980	NRC	Telegraaf	Trouw	
dinsdag, januari 15, 1980	13	19	24		dinsdag, januari 15, 1980	13	12	11	
vrijdag, februari 15, 1980	7	12	21		vrijdag, februari 15, 1980	7	10	10	
zaterdag, maart 15, 1980	9	21	15		zaterdag, maart 15, 1980	9	13	10	
dinsdag, april 15, 1980	7	15	1		dinsdag, april 15, 1980	7	12	1	
vrijdag, mei 16, 1980	11	17	25		vrijdag, mei 16, 1980	11	13	11	
maandag, juni 16, 1980		8	12		maandag, juni 16, 1980		8	10	
dinsdag, juli 15, 1980	9	22	17		dinsdag, juli 15, 1980	9	13	11	
vrijdag, augustus 15, 1980	17		10		vrijdag, augustus 15, 1980	17		10	
maandag, september 15, 1980	2	15	15		maandag, september 15, 1980	2	11	11	
woensdag, oktober 15, 1980	9	16	17		woensdag, oktober 15, 1980	9	10	11	
zaterdag, november 15, 1980	12	22	15		zaterdag, november 15, 1980	12	10	10	
maandag, december 15, 1980	6	11	9		maandag, december 15, 1980	6	11	9	
TOTALEN	102	178	181	461	TOTALEN	102	123	115	340
Gemiddeld per dag	9	16	15	13,5	Gemiddeld per dag	9	11	10	10,0

⁶³ Overigens zijn er geen gegronde argumenten gevonden dat in bepaalde maanden of op bepaalde dagen meer mensen overlijden dan op andere.

Een uitvaartbegeleider gaf aan dat zaterdagkranten over het algemeen meer rouwadvertenties bevatten. Soms wordt geadviseerd de advertentie op een zaterdag te plaatsen (als moment van overlijden en uitvaart dat toelaten), omdat de afname van kranten op zaterdag groter is en zo een groter publiek bereikt wordt. In *De Telegraaf* is een advertentie op zaterdag bijvoorbeeld ook duurder dan op maandag tot en met vrijdag.

⁶⁴ De afkorting RAV in de tabellen en bijlagen staat voor rouwadvertentie.

AANTAL ADVERTENTIES PER JAAR/DAG/DAGBLAD				
AANTAL RAV GEPUBLICEERD:				
2010	NRC	Telegraaf	Trouw	
vrijdag, januari 15, 2010	13	11	1	
maandag, februari 15, 2010	7	5	6	
maandag, maart 15, 2010	12	9	4	
donderdag, april 15, 2010	15	11	1	
zaterdag, mei 15, 2010	23	17	5	
dinsdag, juni 15, 2010	16		4	
donderdag, juli 15, 2010	6	1	5	
maandag, augustus 16, 2010	19	3	6	
woensdag, september 15, 2010	22	15	9	
vrijdag, oktober 15, 2010	13	9	7	
maandag, november 15, 2010	18	2	4	
woensdag, december 15, 2010	21	6	11	
TOTALEN	185	89	63	337
Gemiddeld per dag	15	8	5	9,6

AANTAL RAV GEANALYSEERD:				
2010	NRC	Telegraaf	Trouw	
vrijdag, januari 15, 2010	10	11	1	
maandag, februari 15, 2010	7	5	6	
maandag, maart 15, 2010	11	9	4	
donderdag, april 15, 2010	10	11	1	
zaterdag, mei 15, 2010	15	17	5	
dinsdag, juni 15, 2010	11		4	
donderdag, juli 15, 2010	6	1	5	
maandag, augustus 16, 2010	14	3	6	
woensdag, september 15, 2010	14	15	9	
vrijdag, oktober 15, 2010	10	9	7	
maandag, november 15, 2010	14	2	4	
woensdag, december 15, 2010	13	6	11	
TOTALEN	135	89	63	287
Gemiddeld per dag	11	8	5	8,2

Bij jaargangen waarvan het totaal aantal verzamelde berichten boven de honderd kwam, zijn een aantal pragmatische keuzes gemaakt. Van de maanden met meer dan tien rouwadvertenties zijn ten minste tien rouwadvertenties geanalyseerd. Daarbij is gekeken naar advertenties die de variëteit, met name op gebied van terminologie en lay-out, in rouwadvertenties weergeven. De dataset is verder gecompleteerd met de advertenties die op dezelfde dag in meerdere dagbladen tegelijk voorkwamen, indien die in eerste instantie bij een van de jaargangen ontbraken. Door deze selectiemethoden verschillen de aantal geanalyseerde rouwadvertenties per dag. Er is niet geprobeerd bepaalde cijfermatige resultaten wilens en weten te beïnvloeden, maar wel de bandbreedte van gekozen terminologie in beide jaargangen van de verschillende dagbladen te representeren. De steekproeven van jaargangen waarvan het totaal aantal rouwadvertenties onder de honderd stuks kwam, zijn geheel geanalyseerd. Na analyse is gekozen de steekproef niet aan te vullen met andere dagen. De verzamelde bronnen boden voldoende interessant materiaal en aantallen van ten minste honderd advertenties per jaar, zoals bij Franke, waren gegarandeerd.

Het kan voorkomen dat voor een overledene op verschillende dagen advertenties geplaatst worden. Soms plaatst bijvoorbeeld de directe familie een advertentie en volgt een dag later de schoonfamilie of werkgever. Bij het globaal bekijken van de verschillende jaargangen bleek dit eerder uitzondering dan regel. Daarom is er, gezien de grootte en het tijdsbestek van dit onderzoek, vanaf gezien dergelijke advertenties, die soms aanvullende informatie met betrekking tot de overledene of uitvaart bieden, mee te nemen in de analyse. Er is alleen gekeken naar de advertenties die op de geselecteerde dagen gepubliceerd zijn.

3.1.3 Ordenen en analyseren: de dataset

Op basis van de *sensitizing concepts* is een lijst met indicatoren samengesteld aan de hand waarvan alle rouwadvertenties zijn gecodeerd. In bijlage 10.1 is een overzicht van deze graadmeters opgenomen, inclusief toelichting op de gekozen items. De dataset zelf is opgesteld in Microsoft Excel, daar dit programma voldoende ruimte laat voor diversiteit in tekstuele elementen, meer dan bijvoorbeeld een meer kwantitatief ingesteld programma als SPSS. Een aantal indicatoren is direct tijdens invoering verder gespecificeerd, zoals de graad van verwantschap en het type rouwtekst. Anderen zijn later in aparte datasets nader bekeken, zoals bewoordingen voor het sterven, (het lichaam van) de overledene, afscheid nemen en condoleren. De data zijn geordend naar krant en jaartal, alsook naar totale cijfers voor 1980 en 2010. Van verschillende indicatoren zijn overzichtstabellen gemaakt, die wanneer relevant zijn ingevoegd in (de bijlagen van) deze scriptie. De steekproeven voor 1980 en 2010 bevatten geen gelijk aantal advertenties. Daarom wordt, afhankelijk van de indicator, een aantal resultaten niet alleen absoluut, maar ook relatief weergegeven. Zo is getracht de oververtegenwoordiging van 1980 te ondervangen.

De vuistregel voor codering en opname in de dataset is dat een woord expliciet geuit wordt in de rouwadvertentie. Deze bestaat dan ook vrijwel geheel uit letterlijke tekstfragmenten. Objectief gezien is het onverstandig conclusies te trekken op basis van niet overduidelijke informatie. Soms geeft een advertentie echter impliciet informatie prijs. Zo kan het type nabestaanden in een advertentie bijvoorbeeld vaak achterhaald worden door te kijken naar hoe (de rol van) de overledene omschreven is. Wanneer er staat: “Van ons is heengegaan mijn lieve man, onze zorgzame vader en opa”, dan is duidelijk dat de advertentie geplaatst is door familie, in het bijzonder de partner, kinderen en kleinkinderen. Dergelijke aanvullende informatie is niet altijd opgenomen. Op basis van achternamen kan soms aangenomen worden of het al dan niet om familie gaat. Het is echter niet altijd onomstotelijk vast te stellen. In geval van twijfel zijn dergelijke gegevens daarom niet opgenomen in de analysetabellen. Als iets duidelijk werd uit de gesprekken met uitvaartbegeleiders, is het dat bij het opstellen van een rouwadvertentie vrijwel elk woord uitgebreid gewikt en gewogen wordt. Er mag daarom aangenomen worden dat, wanneer de schrijver van het bericht niet expliciet duidelijkheid schept, het een bewuste keuze is vaag te blijven.

3.2 Interviews

Voor en na het bronnenonderzoek zijn gesprekken gevoerd met uitvaartbegeleiders. De twee interviews voorafgaand aan het bronnenonderzoek waren zeer informeel. De bedoeling was

enerzijds inzage te krijgen in het proces van het opstellen van de rouwadvertenties: wie bepaalt de inhoud en vormgeving, is alles toegestaan of bestaan er restricties, hoeveel mensen plaatsen een advertentie? Anderzijds is navraag gedaan naar de houdbaarheid van het door theoretici gestelde taboe rondom de dood. Is de dood in persoonlijke gevallen meer of minder verhuld dan voorheen? Wat zeggen de professionals die dagelijks met overlijdensgevallen te maken hebben in dezen? Het waren zeer open gesprekken. Zij leverden interessant materiaal en aanknopingspunten op voor dit onderzoek.

De inhoud van gesprekken na het bronnenonderzoek verschilden inhoudelijk niet veel van die ervoor. Ook hier was het doel achtergrondinformatie verzamelen, zij het dat ditmaal tevens een aantal voorlopige conclusies werd geïntroduceerd en geverifieerd bij de uitvaartbegeleiders. In hoeverre herkennen mensen die in hun werkpraktijk met de dood in aanraking komen de resultaten uit het bronnenonderzoek? Hoe verklaren zij deze? Deze interviews waren semigestructureerd en bedoeld om de betrouwbaarheid van het bronnenonderzoek te vergroten. Een vragenlijst is opgesteld, zie bijlage 10.2, al verliepen de gesprekken over het algemeen vrij informeel.

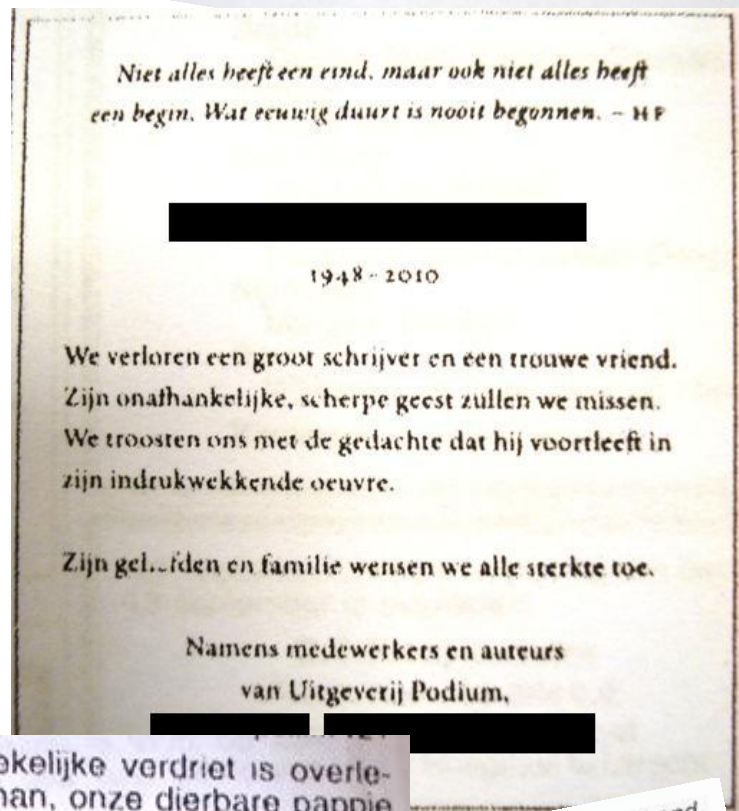
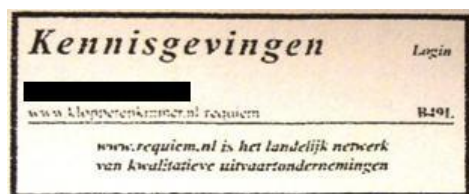
Respondenten zijn gevonden door via internet circa vijftig uitvaartinstanties in een brede kring rondom Gouda⁶⁵ aan te schrijven en telefonisch te benaderen. Het was niet eenvoudig bereidwillige respondenten te vinden. Een aantal reageerde direct positief, anderen meldden dat het te druk was, maar van veel bedrijven kwam überhaupt geen reactie. Enkele interviews werden uitgesteld, aangezien het beroep nu eenmaal onvoorziene omstandigheden met zich meebrengt.

Uiteindelijk heb ik, mede via een sneeuwbalmethode, een vijftal uitvaartondernemers gesproken. De tijdsperiode van de onderzoeksperiode liet geen ruimte meer interviews te doen. Hoewel dit aantal geenszins representatief is, is getracht respondenten te vinden met verschillende achtergronden en werkterreinen: twee vrouwen, drie mannen, met werkervaring variërend van circa vier tot ruim dertig jaar, in eenmansbedrijven en bij grote uitvaartondernemingen, werkzaam in dorpse, klein- en grootstedelijke settings in verschillende regio's van het land, met voornamelijk religieuze uitvaarten en juist seculier. Het doel was om een zo breed mogelijke indruk te krijgen van de processen die schuilgaan achter de opstelling van rouwadvertenties en de achterliggende attitudes ten aanzien van de dood.⁶⁶

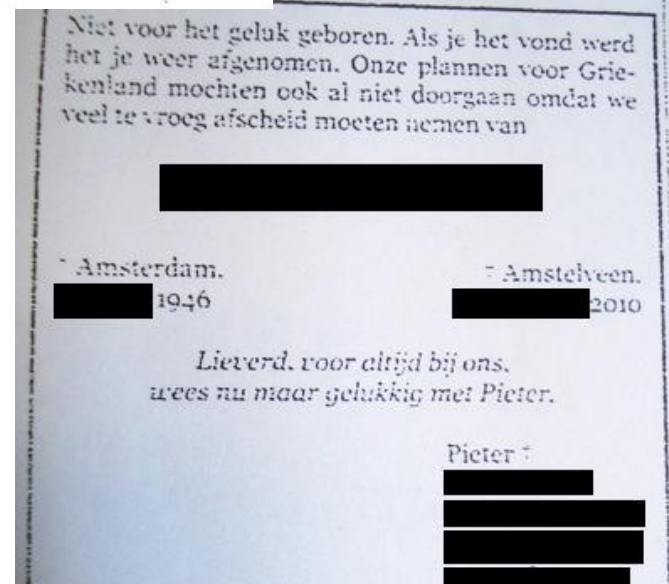
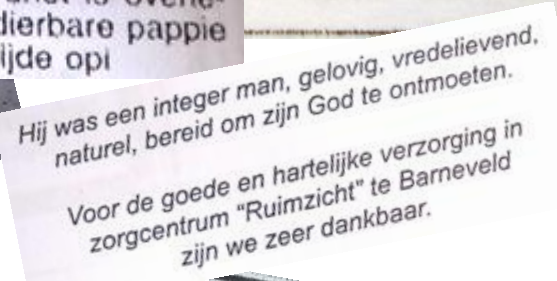
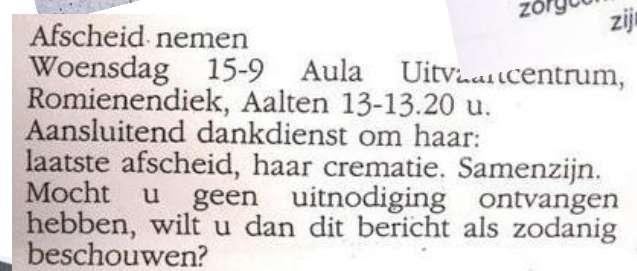
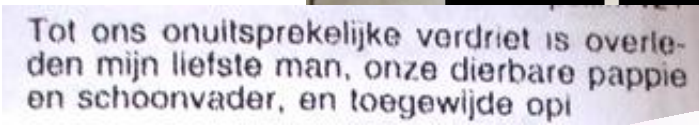
⁶⁵ Gouda is de woonplaats van de onderzoeker.

⁶⁶ Brinkman 2000: 20, 37-38, 184, 188

Resultaten

“Als ik dood blijf op een dag, dat ze wel zo'n advertentie met zo'n mooie zwarte rand op mijn kosten zetten in de allerbeste krant. Want je bent er pas écht geweest en je hebt het pas echt gehad, als je stijlvol bent gestorven in het NRC Handelsblad.”⁶⁷

⁶⁷ Rouwtekst naar een lied van Joop Visser in Weegink 2007: 52

4. Algemene resultaten rouwadvertenties en steekproefpopulatie

Ter inleiding van de onderzoeksresultaten wordt hier allereerst een aantal algemene zaken besproken met betrekking tot de plaatsing en de vormgeving van een rouwadvertentie. Met welke frequentie kiezen nabestaanden voor een annonce in een nationale krant? Welke argumenten liggen hier aan ten grondslag? Vervolgens wordt ingegaan op het bericht zelf, zonder direct naar de inhoud te kijken. Waar wordt deze geplaatst in het dagblad en hoe ziet deze eruit? Vervolgens worden enkele algemene resultaten met betrekking tot de steekproef gegeven. In Frankes onderzoek werd over deze zaken vrijwel geen informatie gegeven.

4.1 Afwegingen bij het plaatsen van een rouwadvertentie

Het aantal mensen dat tegenwoordig een rouwadvertentie voor een overledene plaatst is klein, variërend van zo'n twee tot twintig procent van de sterfgevallen die zij begeleiden, geven de uitvaartbegeleiders aan. In het geval van nationale kranten is het aantal nog veel lager: "Van de afgelopen twintig uitvaarten zetten er vier of vijf een advertentie, vier in een regionaal krantje en misschien eentje in een dagblad." Zoals uit de tabellen in hoofdstuk 3 blijkt, is het gemiddeld aantal rouwberichten in de afgelopen dertig jaar afgenomen. Alleen in het *NRC* zijn in 2010 gemiddeld meer advertenties geplaatst dan in 1980.

Bij het al dan niet plaatsen van een advertentie spelen uitvaartbegeleiders soms een rol in het keuzeprocess. Sommigen raden het af, bijvoorbeeld wanneer iedereen die bij de uitvaart gewenst is ook middels rouwkaart bereikt wordt: "Het moet wel nut hebben." Als het sociale netwerk van de overledene zich met name in de nabije omgeving van de woonplaats bevindt, wordt een regionale advertentie aangeraden. Echter, uitvaartbegeleiders krijgen commissiegelden over de advertenties die zij verkopen. In sommige bedrijven wordt daarom gestimuleerd een advertentie te laten plaatsen. Daarbij is een bericht in een nationale krant beduidend duurder dan in een regionale krant en levert deze eerste de uitvaartonderneming dus meer op. Uitvaartbegeleiders geven aan dat een advertentie in het *NRC* over het algemeen het meest kost. Alleen in de dagbladen van 2010 staan tarieven genoemd. Hieruit blijkt *De Telegraaf* een hoger tarief per gepubliceerde millimeter te hanteren, met bovendien een afwijkend tarief voor de zaterdageditie. Mogelijk zorgen verschillen in opmaak voor een

andere totaalsom waardoor een advertentie in het *NRC* prijziger is.

Uit de gesprekken met uitvaartbegeleiders blijken bij nabestaanden niet alleen financiële afwegingen een rol te spelen bij de keuze voor al dan geen rouwadvertentie. Bij sommige gezinnen of buurten hoort een advertentie in het *NRC* of *De Telegraaf* er nu eenmaal bij (*Trouw* wordt in deze context niet genoemd): “dan maar één kopje koffie na de crematie in plaats van twee”. Nabestaanden willen soms graag ten minste één keer de naam van de overledene in de krant zien staan, bijvoorbeeld omdat zijzelf of de overledene bij leven altijd die bewuste krant lazen. Of omdat vader een advertentie in een krant had, vinden kinderen dat moeder dat ook verdient. Het genereert bovendien een bewaarbaar document ter herinnering aan de overledene.

4.2 Plaats van rouwadvertenties in dagbladen

Een aantal zaken valt op bij het bekijken van pagina's met rouwadvertenties in dagbladen van 1980 en 2010. In alle kranten en beide jaargangen vallen de rouwadvertenties onder de rubriek “Familieberichten”. Deze bevat naast rouwadvertenties ook aankondigingen van geboortes, huwelijken, felicitaties, *in memoria*, dankbetuigingen, emeritaten en een enkele reünie. Soms staat er nog enig nieuwsbericht op dezelfde pagina (met name in *De Telegraaf*), maar over het algemeen worden de familieberichten omringd door allerlei commerciële advertenties alsook faillissementen. Dit is niet anders dan toen de allereerste rouwadvertenties in kranten verschenen.⁶⁸

In *De Telegraaf* staan de familieberichten van 1980 en 2010 meestal te midden van pagina's met binnenlandse berichtgeving. *NRC* plaatst de familieberichten in 1980 na buitenlands nieuws, voor faillissementen en beursnieuws. In 2010 zijn de berichten over het algemeen verder naar achteren verschoven: na nieuws uit binnen- en buitenland, opiniepagina's en in een aantal gevallen pas na de kunst- en sportberichten. In *Trouw* van 1980 wordt het binnenlands nieuws onderbroken door achtereenvolgens kerkelijke nieuws, kunst, radio- en televisieberichten, regionale bijdragen en soms een deel buitenlands nieuws. Na het laatste deel binnenlands nieuws volgen dan de familieberichten, voor het financiële en economische nieuws, sport- en beursberichten. Van *Trouw* uit 2010 konden alleen de paginanummers van de advertenties met rouwpagina's zelf worden bekeken. Navraag bij de redactie laat weten dat

⁶⁸ 't Hart 1983: 252

rouwberichten in recente edities hoofdzakelijk achter in de reguliere krant komen, na het beurs- en sportnieuws, maar voor de dagelijkse bijlage *De Verdieping* met daarin algemeen, maar ook filosofisch en religieus achtergrondnieuws, beschouwingen en opinies. In bijlage 10.3 is een overzicht opgenomen van de pagina waarop de rouwadvertenties geplaatst zijn en het totaal aantal pagina's dat de krant van de desbetreffende dag beslaat.

4.3 Lay-out

De diversiteit in opmaak van rouwadvertenties is in 1980 zeer beperkt te noemen. Op enkele variaties in kolombreedte en een door witregels gecreëerde ruimere indeling na, volgen de advertenties een strak stramien met dezelfde opbouw, typografie en een dikke, zwarte rouwrand. Een van de meest in het oog springende rouwadvertenties qua opmaak is er een in *Trouw*, waar in het midden van een verder blanco pagina één kort rouwbericht zonder rouwrand geplaatst is. Deze is geplaatst door “een onbekende soldaat” van het Leger des Heils voor een “tot de Heerlijkheid bevorderd” lid. Verder staat in deze advertentie vrijwel geen informatie.

Qua afbeeldingen blijft het in 1980 beperkt tot eenmalig een sterretje en kruisje bij geboorte- en sterfdatum – het is in die tijd niet gebruikelijk data te vermelden, enkel leeftijd wordt genoemd – en enkele grotere kruizen gecentreerd bovenin of in de linkerbovenhoek van de rouwadvertentie. Deze (katholieke) kruizen komen met name in *De Telegraaf* en het *NRC* voor, niet in (protestants) *Trouw*.

Waar in 1980 soberheid troef lijkt, is in de rouwadvertenties uit de steekproef van 2010 een bonte verzameling van lettertypen, lettergroottes, afbeeldingen, rouwranden en indeling zichtbaar. Deze variëteit heeft vanzelfsprekend van doen met toegenomen mogelijkheden in opmaak- en druktechnieken bij de kranten zelf, maar klaarblijkelijk wordt hier grif gebruikt van gemaakt. Alleen in het dagblad *Trouw* in 2010 wordt bij de informatie over rouwadvertenties een opmerking over de lay-out gemaakt: “Tenzij expliciet anders vermeld, worden alle familieberichten geplaatst volgens de standaard zetwijze van *Trouw*.” Toch is in *Trouw*, net als in *NRC* en *De Telegraaf*, een standaardopmaak vrijwel niet te ontdekken. Veel uitvaartbegeleiders blijken een eigen opmaakstelsel te hebben en de rouwadvertentie in een onveranderlijk ontwerp door te sturen naar de krant. De mogelijkheden zijn hierbij

vrijwel onbegrensd.⁶⁹

Het aantal afbeeldingen in rouwadvertenties is in 2010 veel groter dan in 1980. In bijna een op de drie overlijdensberichten staat een afbeelding versus rond de 10% in *NRC* en *De Telegraaf* en slechts 1% in *Trouw* in 1980. Deze cijfers worden grotendeels beïnvloed door de plaatsing van een sterretje en kruisje bij geboorte- en sterfdatum. De grotere kruizen zijn vrijwel verdwenen uit de advertenties. In plaats hiervan zijn foto's van de overledene, dieren, auto's en bedrijfslogo's te zien. Buiten deze steekproef zijn verder veel tekeningen (van (klein)kinderen), foto's en afbeeldingen van hemellichamen aangetroffen. Met name in *De Telegraaf* en *NRC* illustreren afbeeldingen de rouwadvertenties. Daar komen in het rijtje nabestaanden ook dierenpootjes van huisdieren voor. De dikke zwarte rouwrand is grotendeels verdwenen, maar vervangen door enkele of dubbele grijze lijnen.

Het valt ten slotte op dat er in 2010 bij de ondertekening van advertenties frequent overledenen genoemd en herinnerd worden door middel van een kruisje achter de naam. In een advertentie in het *NRC* horen vijf van de elf genoemde namen bij reeds gestorvenen. In 1980 komen dergelijke *in memoria*, ook woordelijk, geen enkele keer voor. Zie bijlage 10.4 voor verdere specificatie van de lay-out.

4.4 Steekproefpopulatie

In onderstaande tabel staat enige algemene achtergrondinformatie over de onderzochte populatie zoals zichtbaar in de rouwadvertenties. In bijlage 10.5 zijn verdere overzichten met betrekking tot de steekproefpopulatie opgenomen.

⁶⁹ Een uitvaartbegeleider vertelt dat hij eens de vraag kreeg of een rouwadvertentie ook op z'n kop mag. De geïnteresseerde was een man die zijn hele leven al dwars geweest was en dit ook wilde tonen in de laatste berichtgeving. Bij navraag bij de krant bleek dit mogelijk, zolang uit de advertentie zelf maar zou blijken dat de rotatie een bewuste keuze was.

PERSONALIA	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAL
GENDER OVERLEDENE									
aantal M (mannen)	76	85	91	61	66	35	233	181	414
aantal V (vrouwen)	26	50	32	29	49	28	107	107	214
% aantal M (mannen)	74,5	63,0	74,0	68,5	57,4	55,6	68,5	63,1	66,0
% aantal V (vrouwen)	25,5	37,0	26,0	32,6	42,6	44,4	31,5	37,3	34,1
LEEFTIJD OVERLEDENE									
Aantal van wie leeftijd bekend is	70	88	95	56	91	45	256	189	445
Aantal van wie leeftijd niet bekend is	32	47	28	34	24	18	84	99	183
% van totaal bekend	68,6	65,2	77,2	62,9	79,1	71,4	75,3	65,9	71,0
Gemiddelde leeftijd	67,7	77,1	69,0	73,5	73,0	82,2	70,1	77,2	73,6
Mediaan leeftijd per jaar/totaal	74	80	71	77	75	85	73	81	76
Aantal onder 50	9	3	12	5	5	0	26	8	34
Aantal onder 65	19	18	32	14	23	6	74	38	112
Jongste	25	40	30	23	1	51	1	23	1
Oudste	99	100	93	92	96	106	99	106	106
Gemiddelde leeftijd mannen	68,5	76,2	67,7	72,1	70,6	80,9			
Gemiddelde leeftijd vrouwen	65,9	78,6	71,9	76,1	75,7	83,7			

Circa tweederde van de onderzochte rouwadvertenties is geplaatst voor overleden mannen. In 2010 worden wel iets meer berichten voor vrouwen geplaatst, maar zij blijven in de minderheid. Eenmalig wordt er een advertentie voor een man een vrouw, een echtpaar, tegelijk geplaatst: “Verdrietig zijn wij dat pa en ma zijn overleden. [...] Na een mooi leven beginnen zij nu samen aan hun laatste reis. Bedank maatje, bedankt mam.” (NRC 2010).

Doorgaans worden advertenties geplaatst voor oudere mensen. Met ouder wordt hier, volgens de definiëring van “bejaard”, ten minste 65-jarige leeftijd bedoeld. De gemiddelde leeftijd en de mediaan liggen hier zowel in 1980 als in 2010 ruim, en in geval van *Trouw* zeer ruim, boven. In 1980 wordt circa een kwart, en in *De Telegraaf* ongeveer een derde, van de advertenties geplaatst voor mensen die de 65 jaar niet haalden. Ondanks demografische ontwikkelingen, waarbij de levensverwachting van de Nederlandse bevolking nog altijd stijgt⁷⁰, is het opvallend dat in 2010 het aantal advertenties voor jong overleden mensen sterk is afgenomen. Juist mensen die “te vroeg” heengaan, roepen vaak een reactie op, zoals in zowel het *NRC* als *De Telegraaf* van 2010: “Zeer geschokt zijn wij door het overlijden van [...]. Wij moeten op veel te jonge leeftijd afscheid nemen van onze student Civiele Techniek.

⁷⁰ Zie Stoeldraaijer, L. et al. (2012), *Bevolkingsprognose 2012-2060: Model en veronderstellingen betreffende de sterfte*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

M. studeerde vanaf 2007 bij ons. Helaas werd het hem niet gegund de opleiding te voltooien.”

Het aantal advertenties per persoon is in 2010 groter dan in 1980. In beide jaren wordt in een ruime meerderheid van de gevallen één rouwbericht geplaatst voor een overledene. Meestal is deze afkomstig van de *nuclear family*, maar in enkele gevallen bijvoorbeeld ook van *extended family* als neven en nichten of schoonfamilie, van vrienden of van de voormalig werkgever. In 2010 wordt echter vaker een tweede advertentie voor dezelfde persoon geplaatst. Het maximum aantal gepubliceerde advertenties per overledene per dag aangetroffen in deze steekproef is vijf. Buiten de steekproef komen ook hogere cijfers voor. In *De Telegraaf* van 2010 staat op één dag zelfs een zeventiental rouwberichten voor dezelfde persoon. De dag erna komen er nog twee advertenties voor deze overledene bij.

Niet alleen worden er voor een persoon soms meerdere advertenties geplaatst. De advertentie wordt zo nu en dan ook op dezelfde dag in meerdere dagbladen geplaatst. Deze advertenties zijn qua inhoud gelijk. Alleen de opmaak verschilt soms enigszins per krant. Met name in *NRC* en *De Telegraaf* komen regelmatig dezelfde advertenties voor. Rouwbegeleiders geven aan dat deze de twee widest verspreide kranten van Nederland zijn. Hiermee wordt het grootste publiek bereikt. In het begin van dit hoofdstuk is al aangegeven dat in 2010 minder advertenties geplaatst worden dan in 1980. Omdat in 2010 bovendien vaker meerdere advertenties voor één persoon geplaatst worden, betekent dit dat het aantal individuen voor wie ten minste een rouwadvertentie geplaatst wordt verhoudingsgewijs kleiner is.

Verreweg de meeste rouwadvertenties worden geplaatst door familie van de overledenen, meestal met de eerste graad van verwantschap, oftewel partner, ouder(s) of kind(eren). Verdere familie als neven en nichten plaatsen in 2010 minder vaak een advertentie dan in 1980, vrienden juist vaker. In de bijlagen zijn verdere specificaties te vinden. Andere partijen die een advertentie plaatsen zijn de werkgever of het bedrijf waar de overledene bij leven werkzaam was en vrienden. Ook komen combinaties van typen nabestaanden voor, bijvoorbeeld bij familiebedrijven. Minder frequent is het bericht afkomstig van de executeur-testamentair, notaris, peetfamilie, huis- en/of studiegenoten en in een enkel geval zelfs postuum van de overledene zelf. Zo staat namelijk in 2010 in *De Telegraaf* geschreven: “Nadat het Liefste [sic] wat ik heb bezeten, plotseling van mij was heengegaan [...] ben ik de spil van mijn bestaan nog immer niet vergeten, maar ben haar heden nagegaan naar onze goddelijke vader om voor eeuwig samen te zijn. Heden ben ik overleden.”

Relatief gezien plaatsen in 2010 vrienden van de overledene met grotere regelmaat een overlijdensbericht. In deze advertenties wordt de overleden bovendien opvallend vaak persoonlijk aangesproken, bijvoorbeeld: “Dag lieve B. Zo verdrietig. Nooit zal ik meer met

iemand zo hard lachen als met jou. Onze vriendschap leeft voort in A. en P.” Voor dezelfde persoon staat in een volgende advertentie: “Lieve B., nooit was het saai met jou. Groots en meeslepend. Scherp en uitdagend was je, leefde je. Geestig... voor altijd in onze herinnering.”

Ten slotte is het opmerkelijk dat steeds vaker niet te herleiden is in welke verhouding de nabestaande tot de overledene staat. Op basis van achternamen lijkt dit vaak familie, maar regelmatig biedt de rouwadvertentie geen enkele aanwijzing.

4.5 Subconclusie

Op basis van de steekproef is het gemiddeld aantal rouwadvertenties gepubliceerd in nationale dagbladen tussen 1980 en 2010 teruggelopen. Uit gesprekken met uitvaartbegeleiders blijken diverse afwegingen een rol te spelen bij de keuze voor het al dan niet plaatsen van een rouwadvertentie, zoals traditie en kosten. Welke reden voor de toegenomen onmededeelzaamheid van nabestaanden omtrent het overlijden van hun naasten doorslaggevend is, is op basis van dit onderzoek niet te achterhalen. Nader onderzoek, bijvoorbeeld gesprekken met nabestaanden, zou moeten uitwijzen welk argument het vaakst doorslaggevend is: een sekwestrerende (het nieuws bewust niet willen delen met de publieke buitenwereld), een economische (de prijs van een nationale advertentie), een praktische (iedereen wordt middels rouwkaart bereikt) of een andere reden.

Uit de ten opzichte van 1980 toegenomen en grote verscheidenheid in opmaak van rouwadvertenties in 2010 lijkt een grote individualiseringsdrang te schuilen. In 1980 waren de drukmogelijkheden beperkter, maar ook van de opties die men destijds wel had om te variëren, zoals kolombreedte en indeling, werd weinig gebruik gemaakt. In 2010 probeert men zich door middel van onder andere typografie, afbeeldingen, rouwranden en kleurgebruik te onderscheiden van de andere berichten op de pagina. Christelijke of andere religieuze symbolen ontbreken vrijwel geheel in 2010, wat duidt op secularisering.

Uit het onderzoek blijkt dat in 2010 vaker meerdere advertenties voor één persoon geplaatst worden, bijvoorbeeld door naaste en verre familie, vrienden en werkgever. De familie is niet meer als vanzelfsprekend de eerste en enige partij die een rouwbericht voor de overledene plaatst. In 2010 worden bijvoorbeeld veel vaker advertenties door vrienden geplaatst dan in 1980. Waar tegenwoordig voor de een dus geen rouwbericht geplaatst wordt, krijgt de ander een veelvoud aan advertenties. Naar mate er meer advertenties voor één persoon geplaatst worden, is echter ook vaker onduidelijk in welke verhouding de plaatser ervan tot de overledene staan. Überhaupt is uit een toenemend aantal advertenties niet te achterhalen welke band de plaatser met de gestorvene had. Blijkbaar wil men zich daar in een

publieke bron niet meer altijd over uitlaten. Dat geeft te denken voor wie de advertentie geschreven is. Is het een kennisgeving aan de (anonieme) lezer of een bericht voor de intieme kring rondom de overledene of een persoonlijk bericht van de nabestaande aan de overledene?

De advertentie dient in 2010 eveneens als *in memoriam* voor reeds overleden ‘nabestaanden’. Met grote regelmaat staan er in het lijstje van personen die de advertentie plaatsen namen met daarachter ofwel een kruisje ofwel “in (dierbare) herinnering”. Hoewel het symbool of de tekst duidelijk maakt dat zij niet meer leven, wordt hun naam in herinnering genoemd, alsof zij nog bij de levende nabestaanden horen.

Het feit dat de overgrote meerderheid van de advertenties voor mannen geplaatst wordt, zegt enerzijds iets over man-vrouwverhoudingen. De publieke positie van mannen nodigt blijkbaar vaker tot postume verering met een rouwbericht in een nationale krant. Ook zegt de scheve verhouding iets over de representativiteit van het onderzoek. Het is geen afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Een interessant, maar moeilijker verkrijgbaar, alternatief zou het bestuderen van rouwkaarten kunnen zijn. Hierop staat vrijwel dezelfde, soms zelfs uitgebreidere, informatie als in een rouwadvertentie. Met een steekproef hieruit zou een betere spreiding van overlijdensberichten gegarandeerd kunnen worden.

Hoewel in beide jaargangen advertenties voor zeer jonge overledenen geplaatst worden, is het aantal in 2010 ten opzichte van 1980 sterk afgenomen. Enerzijds is die afname begrijpelijk: als mensen het steeds moeilijker vinden om met de dood om te gaan, is een tegennatuurlijke dood des te moeilijker te bevatten en zal men hier minder snel mee naar buiten treden. Anderzijds kan men ook verwachten dat het onbegrip en groots verdriet van een vroege dood juist middels een advertentie met de buitenwereld gedeeld worden. Hierin is men kennelijk terughoudender geworden.

5 Dood en begraven

Franke signaleerde in zijn onderzoek dat men ten aanzien van de dood vanaf het begin en met name vanaf halverwege de negentiende eeuw steeds minder mededeelzaam werd.

Rouwadvertenties gaven weliswaar de kennisgeving dat iemand was overleden, maar het sterven, de overledene en de uitvaart werden steeds meer verhuld. Enerzijds kwam deze verhulling tot uiting door het gebruik van eufemismen, anderzijds door het overlijden en diens oorzaak, de gestorvene, (mogelijkheden tot deelname aan) de uitvaart überhaupt niet te benoemen.⁷¹

5.1 Sterven

Als men mededeelt dat iemand er niet meer is, hoe wordt dit dan verwoord? De dataset toont grote variëteit als het gaat om de tekstfragmenten die de dood of het sterven beschrijven. Onderstaande tabel toont algemene informatie met betrekking tot de verschillende bewoordingen.

WOORD VOOR STERVEN (DOOD)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV met (ten minste één) woord voor sterven of dood	102	121	123	83	113	61	338	265	603
aantal geen woord	0	14	0	6	2	2	2	22	24
% van totaal bekend	100,0	89,6	100,0	93,3	98,3	96,8	99,0	92,0	96,0
meer dan één woord	2	1	4	5	0	0	6	6	12
aantal verschillende bewoordingen	11	18	13	16	11	11	22	29	40

Op de volgende pagina staat een overzicht van de in de steekproef aangetroffen terminologieën. De percentages gelden in verhouding tot het totaal aantal genoemde woorden voor dood en sterven in het desbetreffende jaar en de desbetreffende krant. Een overzicht met absolute cijfers is opgenomen in bijlage 10.6. Deze lijsten tonen de gesimplificeerde terminologie: alleen het kernwoord is opgenomen. Inclusief bijvoeglijke naamwoorden,

⁷¹ Franke 1985: 31-36

bijwoordelijke bepalingen en variatie in werkwoordstijden is de diversiteit in uitdrukkingen beduidend groter. Buiten de steekproef om zijn nog veel meer termen aangetroffen.

WOORD VOOR STERVEN (DOOD) (relatief)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAL
aantal genoemde woorden (absoluut)	104	122	127	88	113	61	344	271	615
% type woord t.o.v. totaal aantal genoemde woorden:									
achterlaten		0,8		1,1				0,7	0,3
afscheid nemen	2,9	13,9	0,8	17,0	0,9	18,0	1,5	15,9	7,8
beëindigen		0,8						0,4	0,2
bevorderen					0,9		0,3		0,2
dood	1,0	0,8					0,3	0,4	0,3
einde komen			0,8				0,3		0,2
gaan	1,9	0,8	0,8	1,1			0,9	0,7	0,8
halen					3,5		1,2		0,7
heengaan	25,0	3,3	31,5	10,2	21,2	13,1	26,2	7,7	18,0
herinneringen hebben						1,6		0,4	0,2
ingaan					1,8	1,6	0,6	0,4	0,5
inslapen		3,3	2,4	4,5		6,6	0,9	4,4	2,4
kwijt zijn				2,3				0,7	0,3
loslaten		0,8		1,1		1,6		1,1	0,5
missen				2,3				0,7	0,3
nagaan				1,1				0,4	0,2
nemen	1,0		2,4		23,0	4,9	8,7	1,1	5,4
nodigen					0,9		0,3		0,2
omkomen	1,0						0,3		0,2
ontnemen		0,8						0,4	0,2
ontslapen	1,9	0,8	0,8		11,5	1,6	4,7	0,7	2,9
opnemen					2,7		0,9		0,5
overgaan			0,8				0,3		0,2
overlijden	61,5	63,9	55,1	52,3	23,0	44,3	46,5	55,7	50,6
rust vinden		0,8		1,1				0,7	0,3
sterven		1,6		1,1				1,1	0,5
terug komen (niet)				1,1				0,4	0,2
uitstrekken			0,8				0,3		0,2
vellen (de eik)				1,1				0,4	0,2
verlaten	1,0			1,1			0,3	0,4	0,3
verlies		0,8						0,4	0,2
verliezen		1,6						0,7	0,3
vinden		0,8						0,4	0,2
vliegen		0,8		1,1				0,4	0,2
volbrengen								0,4	0,2
voorgaan			0,8				0,3		0,2
vrij maken			0,8				0,3		0,2
weggaan	1,0						0,3		0,2
wegnemen	1,9		2,4		10,6	1,6	4,9	0,4	2,9
zijn		3,3				4,9		2,6	1,1

De populairste benaming is in zowel 1980 als 2010 “overlijden”: “Heden overleed”, “Getroffen stellen wij u in kennis van het overlijden van”, “Met uitzicht op haar tuin, in aanwezigheid van haar kinderen, is [...] overleden”. In *De Telegraaf* en *NRC* wordt dit begrip in beide jaren in ruim de helft van de rouwadvertenties gebruikt, in *Trouw* in 2010 in bijna de helft en in 1980 in ‘slechts’ ongeveer een kwart van de advertenties. Even vaak als “overlijden” wordt in *Trouw* van 1980 het woord “nemen” gebruikt: “Heden nam God toch zich”, “In vol geloofsvertrouwen heeft de Heere tot Zich genomen”, “heeft het de Here behaagd tot Zich te nemen”.

Hoewel overlijden tegenwoordig synoniem staat voor sterven, is het woord in feite een eufemisme. Het stamt van de middeleeuwse samentrekking van “over” en “liden”, wat “gaan” betekent, oftewel het zogenaamde “overgaan tot een ander leven”.⁷² De veertig verschillende bewoordingen die in de steekproef werden aangetroffen zijn vrijwel allemaal verbloemende termen. De letterlijke benaming van “dood” of “sterven” komt slechts een handvol keren voor in beide jaargangen van de drie dagbladen. Met uitzondering van “Door een val van de rotsen is omgekomen [...] Hij was op slag dood.” uit het *NRC* van 1980 zijn de bewoordingen vrij mild van aard. Sterker nog, in 2010 komt in 8% van de advertenties überhaupt geen expliciet woord dat het einde omschrijft voor. In absolute getallen zijn dit 22 rouwberichten. Dan wordt alleen een naam genoemd, al dan niet aangevuld met geboorte- en sterfdatum. En zelfs dat niet altijd: “Dappere, grappige H., adieu vriendje van me” en “He [sic] joh, we missen je. Tot vrijdag.” zijn bijvoorbeeld de complete teksten van advertenties in het *NRC*. Ter vergelijking staat in 1980 in 1% (gebaseerd op twee advertenties in *Trouw*) van de rouwberichten geen woord voor het sterven genoemd.

Na “overlijden” is de meest voorkomende term in 1980 “heengaan”. Deze wordt in circa een kwart van de advertenties gebruikt. In 2010 komt dit begrip minder frequent voor, hoewel het nog wel de nummer drie is. Populairder is “afscheid nemen”, wat in 16% van de advertenties geschreven staat. Ter vergelijking, in 1980 is dit krap 2%. De nabestaanden moeten afscheid nemen van de overledene. Eén advertentie uit het *NRC* van 2010 is daar een uitzondering op: “Nu heeft zij in liefde en vrede afscheid van ons genomen.”

Daarna worden in beide jaren diverse bewoordingen een of enkele keren genoemd, waarbij “ontslapen” en “wegnemen” in 1980 en “inslapen” en “zijn” (“is niet meer”) in 2010 het meest voorkomen. Verder gebruikt men in 1980 uitdrukkingen als: “strekke God zijn

⁷² Van Dale Etymologisch Woordenboek 1997

troostende armen en maakte liefdevol vrij”, “ging hij [...] over naar een ander leven” en “is W. door zijn Heer thuis gehaald.” Niet alleen in *Trouw*, maar ook in *NRC* en *De Telegraaf* staan dergelijke religieuze teksten. In 2010 staat in de krant: “Wij zijn intens verdrietig, maar hebben dierbare herinneringen aan”, “De eik is geveld.” en “De *queenbee* [sic] van onze familie heeft alle slangen, drains en infusen van zich afgeschud en vliegt nu vrij in die andere wereld met haar dochter M., haar zusje B. en zoveel andere vrienden die door het magische luik heenvlogen [sic].”

Een opvallend resultaat is dat, als men in *Trouw* in 1980 alle vervoegingen van het woord “nemen” (“wegnemen”, “opnemen”) optelt, deze omschrijving in 36% van de advertenties voorkomt, ruimschoots meer dan alle andere bewoordingen. De nemende partij hier is God. Hij speelt een actieve rol in het sterfmoment. Dat geeft te denken in hoeverre het doodgaan een individuele actie van de stervende is. Daarom is gekeken naar welke partijen actief zijn in de woordkeuze voor sterven en dood. Opmerkelijk is dat waar in de advertenties van dagbladen uit 1980 de stervende zelf in een ruime meerderheid van de rouwadvertenties de leidende rol heeft – “overlijden” of “(van ons) heengaan” doet hij immers zelf – dit in 2010 nog slechts in een krappe meerderheid is. In *Trouw* van 1980 is het verschil tussen actief en passief het kleinst: 46% ten opzichte van 42%. In 53 advertenties gaat de overledene zelf, in 36 berichten “haalt” of “neemt” God en in twee zijn de nabestaanden actief. Partijen die bij het sterven betrokken worden, zijn over het algemeen een godheid en de nabestaanden. In 1980 heeft God een belangrijke taak in het “nemen” of “halen” van de stervende: in ruim een vijfde van de complete bewoordingen worden expliciet religieuze woorden (bijvoorbeeld “God”, “Heer”, “Jezus”, “Hemel”, “Vaderhuis”, “in vol geloofsvertrouwen”, “in Zijn Eeuwige Heerlijkheid”) gebruikt ten opzichte van krap 4% in 2010. Dan zijn de nabestaanden juist actiever door “afscheid” te moeten nemen of de stervende te moeten “loslaten”. Ook in het meest godsdienstig georiënteerde dagblad van de drie, *Trouw*, valt de afname van aanwezigheid van God en geloof in de bewoordingen op: van 57% in 1980 naar 16% in 2010, in absolute getallen van 65 advertenties naar 10.

Over de doodsoorzaak zelf wordt in een aantal rouwadvertenties aanvullende informatie gegeven, zie bijlage 10.7. Frappant is dat de doodsoorzaak in 2010 beduidend minder vaak expliciet wordt benoemd dan in 1980, in respectievelijk 10% en 30% van de advertenties. Over het algemeen is de overledene getroffen door ziekte, ouderdom of een ongeval. “Ouderdom” wordt alleen in 1980 expliciet benoemd. In 1980 is het gangbaar middels “in/op de leeftijd van” aan te geven hoe oud iemand is geworden. In 2010 is dit gebruik vervangen door het plaatsen van geboorte- en sterfdata. Wanneer in 2010 “in de

leeftijd van” genoemd wordt, gaat dit meestal over de uitersten, ofwel heel oude, maar soms ook vrij jong gestorvenen. Met deze terminologie wordt in 2010 een aantal keren ouderdom als doodsoorzaak gesuggereerd. Dit is echter te impliciet om als vaststaand feit aan te nemen. In 1980 is men verder veel duidelijker over het type leed of ziekte dat iemand heeft getroffen en of het lang- en kortdurend was. Wel wordt in de steekproef van 2010 eenmaal euthanasie expliciet als doodoorzaak genoemd: “Overvallen door een primair levercarcinoom heeft P. besloten zijn leven, waar hij zeer aan hechtte, te beëindigen door euthanasie.”

Over de sterfplek worden weinig openlijke meldingen gemaakt. Uit de nodige advertenties is impliciet wel te herleiden dat men bijvoorbeeld in een verpleeghuis of thuis gestorven is. Expliciete cijfers ontbreken echter om hier, mede in het kader van al dan niet toegenomen medicalisering, over te kunnen rapporteren. Het enige dat opvalt, is dat men in 1980 met name uitdrukkelijk melding geeft van de sterfplek als het om een buitenlandse locatie gaat: “in de nabijheid van Bilbao (Spanje) ten gevolge van een auto-ongeluk overleden” en “Op onze vakantie in Italië is [...] omgekomen”. In 2010 vertelt men juist vaker dat de persoon thuis is overleden: “op zijn geliefde *Hinzeveld* gestorven” en “in haar eigen omgeving vredig van ons is heengegaan”.

5.2 Het lijk

Wanneer iemand eenmaal gestorven is, blijft er een lichaam achter. Tot de uitvaart moet dit stoffelijk overschot ergens bewaard worden. In onderstaande tabel is opgenomen welke terminologieën voor de overledene gebruikt worden in de onderzochte rouwadvertenties en in welke frequentie deze woorden voorkomen. In bijlage 10.8 zijn de locaties waar het lichaam zich tot de uitvaart bevindt gespecificeerd.

In veel gevallen worden beide niet eens genoemd. Sterker nog, in meer dan 70% van de berichten van zowel 1980 als 2010 wordt niets over de locatie gezegd. Ook het lichaam wordt in 1980 in ruim 70% van de advertenties niet genoemd, in 2010 in bijna de helft. Belangrijke nuancering bij dit cijfer is dat in lang niet alle advertenties überhaupt informatie over de uitvaart vermeld wordt. Hierop wordt in de volgende paragraaf over de uitvaart verder ingegaan.

WOORD VOOR (HET LICHAAM VAN) DE OVERLEDENE	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
overledene expliciet (met ten minste één) woord genoemd	23	41	41	34	30	22	94	97	191
% van totaal bekend	22,5	30,4	33,3	38,2	26,1	34,9	27,6	33,8	30,5
% van RAV met uitvaartinfo bekend	28,0	60,3	46,6	70,8	37,5	53,7	37,6	61,8	46,9
aantal expliciet geen woord	79	68	77	33	84	33	240	134	374
% van totaal niet bekend	77,5	50,4	62,6	37,1	73,0	52,4	70,6	46,7	59,6
type woord:									
de overledene	16	3	21	2	20	1	57	6	63
(zijn, haar, het) lichaam	2	1	4	0	1	0	7	1	8
pers.vnw. (hij, zij, hem, haar)	0	16	5	13	2	6	7	35	42
bij (familie)rol (pa, mama, vader, moeder, broer, opa, vriend, etc.)	2	6	6	10	6	10	14	26	40
stoffelijk overschot	0	0	2	0	0	0	2	0	2
(voor)naam	3	25	7	22	2	9	12	56	68
% actief woord* t.o.v. totaal aantal woorden voor overledene	21,7	92,2	40,0	95,7	32,3	96,2	33,3	94,4	67,3
% passief woord** t.o.v. totaal aantal woorden voor overledene	78,3	7,8	60,0	4,3	67,7	3,8	66,7	5,6	32,7
* pers.vnw. + rol + naam ** overledene + lichaam + stoffelijk overschot									

Het lichaam wordt over het algemeen benoemd wanneer men spreekt over het afscheidsmoment, of dit nu voor, tijdens of na de uitvaartplechtigheid is. In de advertenties waar wel op enigerlei wijze over de uitvaart gesproken wordt, of deze nu besloten is geweest of met diverse afscheids- en condoleancemomenten, heeft een kentering plaatsgevonden. In 2010 wordt de overledene verhoudingsgewijs veel vaker genoemd en bovendien met vrij persoonlijke en in vrijwel alle gevallen actieve betiteling. Met actief wordt hier bedoeld dat het woord *an sich* niet duidelijk maakt dat het om een overledene gaat. Men noemt de overledene meestal bij de (voor)naam: “A. is thuis”, “B. is overgebracht naar [...]” en “U kunt afscheid nemen van E. in de aula van het crematorium.” Daarnaast doet ook een enkel persoonlijk voornaamwoord dienst als verwijzing naar het lichaam: “(Daarna begeleiden we) hem (naar zijn laatste rustplaats)”. Ook dient de (familie)rol van de persoon met regelmaat als benaming van het lichaam: “Mijn man en onze vader (is opgebaard in [...])”. Of persoonlijker: “Mama (is thuis en wil geen bezoek)”. In 1980 komen al deze vormen ook voor, maar met beduidend lagere frequentie, namelijk in ongeveer een derde van de gevallen. In 1980 krijgt het lijk vaker een passieve term, waarbij duidelijk is dat het om een dode gaat. In

rouwadvertenties uit die tijd wordt het lijk meestal “de overledene” genoemd. Tweemaal wordt zelfs gesproken over “het stoffelijk overschot”, een term die tot halverwege de vorige eeuw vrij gebruikelijk was.⁷³ In 1980 is “de overledene” bovendien doorgaans “opgebaard”, wat een scherp onderscheid maakt tussen de persoon en het achtergebleven lichaam.

De keren dat het lichaam ook letterlijk “het lichaam” genoemd wordt, hebben over het algemeen betrekking op een terbeschikkingstelling aan de wetenschap. Een advertentie uit *De Telegraaf* uit 1980 is daarop de uitzondering, daarin is “de overledene” eerst opgebaard voor het afscheidsmoment en daarna gaat men “het lichaam” bijzetten in het familiegraf.

Uitvaartbegeleiders geven aan dat de keuze tegenwoordig op de voornaam (of eventueel een persoonlijk voornaamwoord) valt, omdat dit “minder afstandelijk” is. “‘De overledene’ klinkt niet mooi, zo kil.” De uitvaartbegeleider speelt soms een rol in de uiteindelijke formulering: “Dan hebben families zelf de tekst opgeschreven ‘er is gelegenheid om afscheid van hem te nemen op die en die dag’. Dan zeg ik: ‘Nou, zullen we zijn naam noemen, want ‘hem’ is zo afstandelijk.’ ‘Oh ja oh ja, dat is wel veel mooier’, zegt de familie dan. Daar help ik ze wel bij om het persoonlijker te maken. Of het is een beetje streektaal. Nou, dat vind ik dan ook mijn rol, om mensen daarop te attenderen. Dan maak je het mooier. Je neemt geen afscheid van ‘hem’, maar van ‘papa’ of van ‘Jan’.” Eén uitvaartbegeleider geeft aan onbewust altijd onderscheid te maken tussen de persoon en het stoffelijk overschot: “daarna begeleiden we niet A. of B. naar de laatste rustplaats, maar ‘het lichaam’, eventueel ‘het lichaam van A. of B.’ wordt begeleid.”

Afgaande op de ontwikkelingen die onder meer Franke en Giddens omschreven als verregaande medicalisering en institutionalisering van al wat buiten de norm valt, zou het aannemelijk zijn dat mensen in toenemende mate in rouwcentra en mortuaria worden opgebaard. In 1980 is dit in een groot aantal gevallen ook zo. In de advertenties van 2010 is echter een duidelijke trendbreuk te constateren. Overledenen worden namelijk met grote regelmaat in huis gehaald/gehouden. Van de rouwadvertenties waarin de locatie van het lichaam expliciet benoemd is, blijkt in 1980 een klein percentage van de overledenen thuis te zijn tot de uitvaart. In 2010 is dit bijna de helft. Er is ten opzichte van 1980 bovendien een duidelijke afname van bewaringen in rouwcentra en zorginstellingen zichtbaar. Bij deze thuisopbaringen wordt bezoek echter merendeels geweerd. Meer over eisen en verzoeken volgt in het volgende hoofdstuk.

⁷³ Franke 1985: 40-41

5.3 De uitvaart

In relatie tot de uitvaart is het allereerst belangrijk te weten dat in veel rouwadvertenties geen informatie over de uitvaart gegeven wordt. Wanneer voor een persoon meerdere advertenties geplaatst worden, staat informatie over de uitvaart over het algemeen alleen in de eerste. In de meeste gevallen is die van de *nuclear family*. Zelfs in die eerste advertentie wordt de uitvaart niet altijd expliciet genoemd, in 2010 minder dan in 1980. In 1980 komt het een paar maal voor dat in de advertentie van de werkgever informatie over de uitvaart gegeven wordt. Een aantal keren wordt het bedrijf de dag van de uitvaart gesloten. Eenmaal staat in het *NRC* van 2010 onder de naam van de overledene slechts de website vernoemd waarop meer informatie over de uitvaart te vinden is. In 2010 ligt het aantal advertenties zonder uitvaartinformatie in het *NRC* en *De Telegraaf* rond de helft, in *Trouw* rond een derde. Deze afname is in *Trouw* niet opzienbarend, maar in het *NRC* en *De Telegraaf* van 1980 werd de lezer nog in 80% respectievelijk ruim 70% van de advertenties geïnformeerd over de uitvaart.

INFORMATIE OVER UITVAART	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
AANWEZIGHEID BIJ UITVAART:									
uitvaart expliciet (met ten minste één woord) genoemd	82	68	88	48	80	41	250	157	407
% van totaal bekend	80,4	50,4	71,5	53,9	69,6	65,1	73,5	54,7	64,9
geen informatie over uitvaart	20	67	35	41	35	22	90	130	220
% van totaal niet bekend	19,6	49,6	28,5	46,1	30,4	34,9	26,5	45,3	35,1
genoemde uitvaart (+ evt. bijeenkomst) toegankelijk voor lezer (datum, plaats en tijd bekend)	49	31	55	27	71	33	175	91	266
waarvan alleen bijeenkomst (dienst, mis, herdenking) toegankelijk	0	13	1	8	5	4	6	25	31
% aanwezigheid bij (een deel van) uitvaart mogelijk t.o.v. totaal aantal RAV met uitvaartinformatie	59,8	45,6	62,5	56,3	88,8	80,5	70,0	58,0	65,4
uitvaart niet toegankelijk voor lezer (besloten, reeds plaatsgevonden)	33	37	33	21	9	8	75	66	141
% aanwezigheid niet mogelijk	40,2	54,4	37,5	43,8	11,3	19,5	30,0	42,0	34,6

Bewoordingen die de uitvaart typeren, zijn over het algemeen “de begrafenis”, “de crematie”, “de bijzetting” (of in werkwoordsvorm) en in mindere mate “de uitvaart”. Er zijn ook uitzonderingen. Zo wordt in 1980, met name in *Trouw*, beduidend vaker gesproken over “de teraardebestelling” en een enkele keer over “de beaarding”. In 2010 spreekt men daarentegen

beduidend vaker over “naar de laatste rustplaats brengen” of “naar het graf begeleiden”.

TYPE UITVAART	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
type uitvaart expliciet genoemd	84	63	92	46	81	40	257	149	406
% van totaal bekend	82,4	46,7	74,8	51,7	70,4	63,5	75,6	51,9	64,8
Begravenis	29	21	38	20	73	33	140	74	214
Bijzetting	2	6*	4	6	4	1	10	13	23
Crematie	51	36*	44	20	3	6	98	62	160
Wetenschap	2	1	6	0	1	0	9	1	10
* twee typen uitvaarten in 1 RAV: crematie + bijzetting urn (zie NRC 15-09-2010, nr. 15)									
% begravenis t.o.v. RAV met type uitvaart bekend	36,9	42,9	45,7	56,5	95,1	85,0	58,4	58,4	58,4
waarvan % bijzetting t.o.v. RAV met type uitvaart bekend	2,4	9,5	4,3	13,0	4,9	2,5	3,9	8,7	5,7
% crematie t.o.v. RAV met type uitvaart bekend	60,7	57,1	47,8	43,5	3,7	15,0	38,1	41,6	30,5
% wetenschap t.o.v. RAV met type uitvaart bekend	2,4	1,6	6,5	0,0	1,2	0,0	3,5	0,7	2,5
Niet genoemd	18	72	31	43	34	23	83	138	221
% van totaal niet bekend	17,6	53,3	25,2	48,3	29,6	36,5	24,4	48,1	35,2

Hoewel Franke aangaf dat crematies sinds de Tweede Wereldoorlog meer en meer voorkomen, in zijn studie in de jaren tachtig van de twintigste eeuw vaker dan begravenissen⁷⁴, blijkt dit niet uit de cijfers van dit onderzoek. In de onderzochte advertenties waarin melding van de uitvaart gedaan wordt, is in zowel 1980 als in 2010 in circa 40% van de gevallen sprake van crematie. Het aandeel begravenissen is in beide jaargangen exact even groot, namelijk 58%. De uitvaartbegeleiders sluiten zich overigens aan bij Franke en melden dat over het algemeen meer overledenen gecremeerd dan begraven worden.

De voorkeur voor cremeren heeft verschillende redenen. Allereerst is een crematie goedkoper dan een begravenis. Verder blijft er geen graf achter waarvoor gezorgd dient te worden of waarvoor na een bepaalde periode een keuze voor al dan niet ruimen moet worden gemaakt. Stervenden kiezen er steeds vaker voor om de nabestaanden niet met dergelijke

⁷⁴ Franke1985: 40

zorgen “op te zadelen”.⁷⁵ Men kan (een deel van) de as na een crematie op elke gewenste plek uitstrooien of bewaren. Franke schetste juist het beeld dat crematie de meest definitieve vernietigende methode is om met een dood lichaam om te gaan: het vergaat tot as. Er blijft niets over.⁷⁶ Uitvaartondernemers zien, mede met het verwerken van de as tot sieraden en het uitstrooien van de as op een voor de overledene of nabestaanden belangrijke plek, het cremeren niet als een definitieve verbanning van de dood, maar als een van de mogelijkheden om de gestorvene dichterbij te halen en blijvend te herinneren. Een van hen geeft aan: “[...] omdat mensen de as mee naar huis kunnen nemen en in de tuin kunnen zetten of in hun huis kunnen zetten. Dat is ook een reden [om te kiezen voor crematie], dat het dichterbij komt.”

In de recente advertenties waarin melding van de uitvaart gedaan wordt, valt verder op dat de genoemde uitvaart vaker dan in 1980 ontoegankelijk is voor de lezer. Dit wordt duidelijk gemaakt door te vermelden dat de uitvaart bijvoorbeeld reeds heeft plaatsgehad of in besloten kring plaatsvindt. Soms wordt de uitvaart niet eens woordelijk genoemd: “Op mamma’s verzoek hebben wij in familiekring afscheid genomen.” of “Wij nemen afscheid van hem in besloten in kring.” Zelfs dit “afscheid nemen” kent verdere eufemismen, bijvoorbeeld in het *NRC* van 2010: “waarna we met elkaar om 16.00u H. uitzwaaien”. In 2010 komt het bovendien vaker voor dat aanwezigheid bij de afscheidsbijeenkomst of -dienst wel mogelijk is, maar de uiteindelijke begrafenis of crematie in intieme kring plaatsvindt.

Net als de uitvaart zelf kennen de bijeenkomsten voor de feitelijke begrafenis of crematie eveneens vele typen en bewoordingen. De term (begrafenis- of crematie-) ”plechtigheid” komt in beide jaargangen veelvuldig voor. “Rouwdienst”, “Dienst van Woord en Gebed”, al dan niet gezongen avondwakes zijn populaire termen in 1980. In 2010 spreekt men over een “afscheid(s)bijeenkomst”, “herdenking”, “uitvaartdienst” of “uitvaartmis”. Hier worden incidenteel ook “ceremonie” en “eerbetoon” genoemd.

Bij verdeling van de genoemde begrippen in meer sacrale en meer profane terminologie valt op dat het aantal religieuze uitvaartbijeenkomsten rap is teruggelopen in de afgelopen dertig jaar, zeker in *Trouw* en *De Telegraaf*. Het aantal wereldse uitvaarten is in het *NRC* en *De Telegraaf* juist sterk toegenomen. Toch blijkt uit recent onderzoek dat in ruim van

⁷⁵ Vastlegging van wensen omtrent het type uitvaart zorgt wel eens voor lastige situaties. Een uitvaartondernemer vertelt bijvoorbeeld dat een moeder haar zoon en zijn gezin niet wilde belasten met de zorg voor een graf als zij er eenmaal niet meer was. Zij had daarom besloten zich na overlijden te laten cremeren. De zoon had echter zijn hele leven lang voor haar gezorgd en vond het idee van cremeren verschrikkelijk. Hij wilde juist graag een plek hebben om naar toe te gaan en te verzorgen. In dergelijk gevallen zoeken uitvaartbegeleider en nabestaanden naar een passende oplossing.

⁷⁶ Franke 1985: 40

de helft van de uitvaarten nog sprake is van een kerkelijke uitvaart.⁷⁷ Dit wordt niet ondersteund door de cijfers in dit onderzoek. Is het soms onwenselijk melding te maken van een kerkelijk uitvaart?

Uitvaartbegeleiders geven aan dat religieuze uitvaarten problematisch kunnen zijn, omdat de (vaak oudere) overledene gelovig was en een kerkelijke uitvaart wenste, maar de niet-gelovige nabestaanden eigenlijk niet weten hoe deze vorm te geven. Vaak bevinden zich onder de bezoekers van de uitvaartbijeenkomst ook vele niet-gelovigen en deze moeten zich niet ongewenst voelen. Het gebruik van een neutralere term in de rouwkaart of advertentie kan daarbij helpen. Uit de locatie blijkt dan soms alsnog of de samenkomst een religieus karakter heeft of niet, al kan bijvoorbeeld ook voor een kerk gekozen worden omdat deze grotere aantallen mensen aankunnen dan een rouwcentrum. Zie bijlage 10.9 voor verdere specificatie van gegevens rondom de uitvaart.

5.4 Subconclusie

Hoewel in een meerderheid van de rouwadvertenties in beide jaargangen van deze steekproef voor standaardformuleringen als “overlijden” en “heengaan” gekozen wordt, is de verscheidenheid in de woordkeuze voor het sterven tussen 1980 en 2010 toegenomen. Men kiest minder vaak voor standaardformuleringen, maar vaker persoonlijker verwoordingen. Net als in 1980 gaat het echter vrijwel altijd om eufemismen. De toename in verhullende terminologie, zoals geschetst door Franke, zet dus door. De invloed van een godheid op het sterven is afgenomen, wat duidt op secularisering. Nu spelen nabestaanden een prominentere rol als zij “afscheid nemen van”. Daarnaast wordt in 2010 in een opvallend aantal advertenties überhaupt geen woord voor het doodgaan geplaatst, een duidelijk voorbeeld van sekwestratie. De lezer van de advertentie moet zelf uit de context opmaken dat het om een sterfgeval gaat.

De doodsoorzaak wordt slechts zeer sporadisch bekend gemaakt in een rouwbericht, in 2010 nog minder dan in 1980. Alleen bij uitzondering wordt een specifieke ziekte of zelfgekozen einde benoemd. Net zo min worden er mededelingen gedaan over de doodslocatie. Opvallend is daarbij wel dat men het in 2010 blijkbaar belangrijk vindt te vermelden als de persoon thuis gestorven is. Dit weersprekt Frankes ideeën over het steeds meer wegstoppen van zieken en stervenden in medische instituties.

Eveneens in tegenstelling tot wat Franke beweerde, wordt (het lichaam van) de overledene niet steeds verder vermeden. In verhouding tot 1980 wordt de overledene in 2010

⁷⁷ Quartier in Van Tongeren 2007: 113

vaker in rouwadvertenties genoemd, zeker in de advertenties met informatie over de uitvaart. Men kiest dan voor een persoonlijke en actieve term, zoals de voornaam of de (familie)rol die zij hadden ten opzichte van de plaatser van de advertentie. Qua bewoording wordt in 1980 het lijk duidelijker van de persoon bij leven gescheiden door met name over “de overledene” te spreken. Opvallend is eveneens dat, naast het benoemen van de overledene, deze in 2010 vaker in huis gehaald wordt dan in 1980. Franke concludeerde juist dat mensen het steeds moeilijker vinden met ouderen en doden om te gaan en deze het liefst wegstoppen in medische instellingen en rouwcentra. Nu blijkt dat nabestaanden hen juist weer dichterbij halen.

Bij deze veranderingen moeten wel een paar kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste wordt de overledene weliswaar meer benoemd, maar spreekt men eigenlijk over de overledene alsof deze nog een levend individu is. Uit de bewoording blijkt geenszins dat het om een dood persoon gaat: “J. is de komende dagen thuis.” Het lichaam is daarnaast ook niet “opgebaard”, maar “is” enkel op een bepaalde locatie of is daar naartoe “overgebracht”. Bij de bewaring van het lichaam op het huisadres wordt bovendien relatief weinig bezoek toegelaten. Het is dus maar de vraag in hoeverre men minder verhullend of vermijgend met de gestorvene omgaat.

De uitvaart wordt in rouwadvertenties van 2010 minder vaak genoemd dan in 1980. Dit is een trend die Franke reeds signaleerde. Daarnaast is de uitvaart vaker ontoegankelijk voor de lezer van het rouwbericht. Buiten het feit dat in veel advertenties informatie omtrent de uitvaart überhaupt ontbreekt, is deze in 2010 dus vaker besloten dan in 1980. Soms mogen lezers nog wel naar de afscheidsbijeenkomst komen, maar vindt de feitelijke crematie of begrafenis in intieme kring plaats. In dit laatste deel wordt de overledene bovendien “uitgezwaaid”, “begeleid” en “gebracht” naar de “laatste rustplaats”. Dergelijk eufemismen onderschrijven het idee dat al wat met de dood te maken heeft zoveel mogelijk vermeden wordt of, in het geval van besloten of reeds plaatsgevonden uitvaarten, in elk geval in de privésfeer gehouden. Het is niet langer gebruikelijk dit te delen met een bredere gemeenschap.

Ook de afscheidsbijeenkomst zelf is aan veranderingen onderhevig. Religie verdwijnt niet alleen uit de bewoordingen voor het doodgaan, maar ook uit de uitvaartbijeenkomsten. Het karakter van deze bijeenkomsten wordt steeds profaner, wat duidt op secularisering. Met name oudere overledenen blijken nog gelovig, maar uitvaartondernemers signaleren een steeds verdere afname. Dat maakt de variatie in terminologieën voor zowel doodgaan als uitvaart mede groter. Men voelt zich niet langer gebonden aan wat de (christelijke) moraal voorschrijft, maar springt hier informeler mee om.

6 Verwachte reactie van anderen

Zoals gezegd wordt in lang niet alle rouwadvertenties informatie over de uitvaart gegeven. Dit geldt zo mogelijk nog minder voor het bieden van een mogelijkheid tot reageren of betuiging van deelneming. Uit Frankes onderzoek bleek dat het vermelden van informatie omtrent afscheid nemen en condoleren überhaupt iets van recentere datum is. Pas vanaf halverwege de twintigste eeuw voelde men zich genoodzaakt deze contactmomenten rondom het overlijden te reguleren door mededelingen in de rouwadvertentie. Dit heeft van doen met het feit dat vanaf de Tweede Wereldoorlog mensen in grotere mate niet thuis overleden, maar in ziekenhuizen, verpleeghuizen et cetera. Het lichaam wordt daardoor vaker op een andere locatie dan het huisadres opgebaard, waar men gebonden is aan openingstijden.⁷⁸

In weinig advertenties in deze steekproef, ook in die met informatie over de uitvaart, wordt aanvullende informatie met betrekking tot het tonen van betrokkenheid vermeld. Deels wordt dit verklaard doordat op het moment van plaatsing van de advertentie de uitvaart reeds plaatsgevonden heeft of omdat de uitvaart in besloten kring plaatsvindt. Daarmee vervalt voor de lezer van de advertentie de gelegenheid tot afscheid nemen of een georganiseerd condoleancemoment met de directe nabestaanden. In de volgende tabel is informatie opgenomen over de verschillende mogelijkheden tot contact en betuiging van deelneming zoals aangetroffen in de rouwadvertenties, evenals de eisen en verzoeken die aan dergelijk contact gesteld worden. Deze mogelijkheden worden in de hier volgende paragrafen verder uitgewerkt, waarbij aanvullende resultaten vindbaar zijn in bijlage 10.10.

⁷⁸ Franke 1985: 39-42

MOGELIJKHEDEN TOT HET TONEN VAN BETROKKENHEID	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
RAV met info over uitvaart	82	68	88	48	80	41	250	157	407
RAV met extra info voor lezers; wat wordt verwacht w.b. afscheid en condoleance	43	41	52	34	70	34	165	109	274
% RAV met extra info t.o.v. RAV met uitvaartinfo	52,4	60,3	59,1	70,8	87,5	82,9	66,0	69,4	67,3
GELEGENHEID TOT AFSCHIED NEMEN	16	13	16	11	20	21	52	45	97
% RAV met afscheid t.o.v. RAV met info over uitvaart	19,5	19,1	18,2	22,9	25	51,2	20,8	28,7	23,8
afschied + condoleren	13	10	8	10	17	18	38	38	76
afschied - condoleren	3	3	8	1	3	3	14	7	21
GELEGENHEID TOT CONDOLEREN	33*	38*	35*	31*	63*	31*	131*	100*	231*
% RAV met condoleren t.o.v. RAV met info over uitvaart	40,2	55,9	39,8	64,6	78,8	75,6	52,4	63,7	56,8
CONDOLEREN voor uitvaart	11	6	12	7	38	12	61	25	86
CONDOLEREN na uitvaart	23	37	25	30	40	27	88	94	182
GELEGENHEID TOT DEELNAME ROUWSTOET op openbare weg	8	1	11	0	10	1	29	2	31
GELEGENHEID TOT DEELNAME ROUWSTOET op terrein uitvaartlocatie	0	1	0	3	1	6	1	10	11

* in een aantal RAV staat condoleren zowel voor als na de uitvaart genoemd

6.1 Afscheid nemen van de overledene

In het vorige hoofdstuk werden reeds de benamingen voor het lichaam van de overledene beschreven. Deze worden het vaakst genoemd in relatie tot een moment van afscheid nemen van het lichaam van de overledene, al dan niet gecombineerd met de gelegenheid tot condoleance van de nabestaanden. Soms wordt een enkel half uur in het rouwcentrum bestemd tot bezoektijd, in andere advertenties worden diverse momenten en locaties voor het afscheid genoemd, bijvoorbeeld de dagen voor de uitvaart thuis of in het rouwcentrum en vlak voor de uitvaart in de kerk. Hierbij zijn geen opvallende verschillen tussen 1980 en 2010 aangetroffen.

Hoewel het geen voorgeschreven regel betreft, geven enkele uitvaartbegeleiders aan dat het noemen van een afscheidsmoment in de rouwadvertentie over het algemeen betekent dat er een open kist is, waardoor (een deel van) het lichaam van de overledene zichtbaar is.

Als de kist gesloten is, staat meestal alleen de condoleance genoemd. “Als je schrijft: ‘Er is gelegenheid om de avond van tevoren de familie te condoleren’, dan weet je dat de kist dicht is. Anders schrijf je ‘Er is gelegenheid om afscheid van Rick of Jan te nemen’. Hetzelfde bij een avondwake. Iedereen weet dat bij een avondwake de kist open is.”⁷⁹ Wanneer enkel condoleren genoemd staat, betekent het niet dat er geen kist is om bij stil te staan of langs te lopen, zeker niet als de condoleance in een rouwcentrum plaatsvindt, maar dan wordt het lijk niet getoond aan de bezoeker.

Het al dan niet laten zien van het lichaam van de overledene heeft verschillende beweegredenen volgens de uitvaartbegeleiders. Het hangt allereerst af van de staat van het lichaam. Afhankelijk van doodsoorzaak en de staat van het lichaam, na bijvoorbeeld ziekte of een ongeval, is het soms niet wenselijk de kist open te houden. Soms is het lichaam, met name het gezicht wordt genoemd, zo veranderd dat deze nog weinig lijkt op de persoon bij leven. “Welke herinnering wil je mensen dan het liefst meegeven?” Voor sommigen is het zien van het dode lichaam de definitieve bevestiging van het overlijden van die persoon. Het is het begin van het rouwproces. Voor andere nabestaanden voelt het juist als “poppetje kijken”, een soort sensatiezucht die zij niet willen laten bevredigen door het tonen van het lichaam.

In absolute getallen, evenals relatief ten opzichte van het totaal aantal geanalyseerde rouwadvertenties per jaargang, is het aantal keren dat de gelegenheid tot afscheid nemen expliciet genoemd wordt opvallend klein en in de laatste dertig jaar enigszins afgenomen. Als men enkel kijkt naar de advertenties waarin wél informatie over de uitvaart staat, wordt in 2010 het afscheidsmoment absoluut weliswaar minder regelmatig genoemd, maar relatief juist vaker dan in 1980. Deze afscheidsmomenten worden meestal gecombineerd met gelegenheid tot condoleance van de nabestaanden, in 1980 even vaak als in 2010. Het aantal keren dat alleen het afscheid nemen expliciet genoemd wordt in de rouwadvertentie en het condoleren niet is in dertig jaar gehalveerd naar een zevental gevallen.

In de rouwadvertenties van 2010 wordt met name gesproken over “(gelegenheid tot) afscheid nemen”. Bijvoorbeeld: “Voorafgaand aan de dienst is er vanaf 14.00u gelegenheid tot condoleren en afscheid nemen.” “Moeder is op haar kamer (nr. 7). Hier is gelegenheid om persoonlijk afscheid te nemen op donderdag 17 juni van 19.00 tot 19.30 uur.” De meest

⁷⁹ Een uitvaartbegeleider geeft aan dat hier wel verscheidenheid tussen regio's kan bestaan: “Ik heb ooit eens een keer de fout gemaakt, in Gelderland in een dorp ergens, dat ik had geschreven, ‘er is gelegenheid tot afscheid nemen van vader of Jan in het rouwcentrum’. En dat mensen later zeiden: ‘Ja, daar had bij moeten staan dat de familie gecondoleerd kan worden. Want heel veel mensen hebben heel veel vragen gehad, van zijn jullie daar dan wel en kunnen we jullie condoleren?’ Terwijl voor mij hier in Utrecht en in het Westen... laat ik voor Utrecht spreken, is het logisch dat de familie daarbij is. Natuurlijk is de familie daarbij en natuurlijk kun je daar condoleren, dat hoeft je er niet nog eens bij te zetten. Dan heb je dus landelijke verschillen.”

gebruikte bewoording in 1980 is geen “afscheid”, maar een vorm van “bezoek”, bijvoorbeeld ook “rouwbezoek” of “bezoekuur”: “B. is opgebaard in het mortuarium van [...], bezoektijd zondag van 17.00 tot 18.00 uur, maandag van 11.00 tot 12.00 uur en 17.00 tot 18.00 uur.” “De overledene is overgebracht naar [...], alwaar geen bezoek.” In 2010 komen dergelijke termen ook voor, maar minder frequent.

In de rouwadvertenties zijn tevens enkele uitzonderingen aangetroffen. In *Trouw* van 1980 staat bijvoorbeeld: “Zij die de overledene de laatste eer wensen te bewijzen worden verzocht om 13.15 uur aanwezig te zijn.” Dergelijke uitdrukkingen met betrekking tot “eer bewijzen” of een “eerbetoon” komen nog een handvol keren voor. Een enkele keer wordt gesproken over “een laatste groet brengen” (*De Telegraaf* 1980) of “uitzwaaien” (*NRC* 2010). Waar in advertenties regelmatig melding gemaakt wordt dat bezoek thuis of in het rouwcentrum niet gewenst is, waarover later meer bij eisen en verzoeken, staat in een rouwadvertentie in *Trouw* van 2010 juist een expliciete uitnodiging: “Mama is thuis aan de Burgwal. Iedereen is daar van harte welkom.” Hoewel niet gerept wordt over afscheid nemen, is duidelijk dat het lichaam van de overledene zich hier bevindt en men op bezoek kan komen. Het is tevens een van de weinig aangetroffen advertenties waarin het bezoek- of afscheidsmoment niet aan tijd gebonden is, maar het de lezer vrij staat zelf een moment te kiezen.

Net zoals eerder geconstateerd is dat de overledene in 2010 niet als vanzelfsprekend in een rouwkamer wordt opgebaard, maar bijvoorbeeld vaker thuis is, is het evenmin vanzelfsprekend dat het afscheidsmoment in een dergelijk rouwcentrum plaatsvindt. In 1980 wordt eenmaal een andere locatie genoemd. In *De Telegraaf* staat: “Vooraf zal in “*Bellevue*” [...] om 1 uur gelegenheid zijn afscheid te nemen.” Na een kleine zoektocht op basis van adresgegevens blijkt *Bellevue* een horecagelegenheid te zijn geweest. Hoewel het een klein aantal betreft, wordt in 2010 naast het rouwcentrum een aantal verschillende plekken genoemd om het lichaam van de overledene te bezoeken, waaronder aan huis, in een café, een zalencentrum, een theater en zelfs een vliegtuighangar: “Een ieder die M. lief heeft gehad nodigen wij uit om samen met ons afscheid van hem te nemen [...] in de hangar van *AIS Flight Academy*.”

6.2 Condoleren van nabestaanden

Het woord “condoleren” stamt van het Latijnse werkwoord *condolēre*. Het is een samenvoeging van *com* (samen, met) en *dolēre* (pijn hebben, smart voelen) en betekent

“medegevoel of medelijden hebben”.⁸⁰ Het houdt het “betuigen van rouwbeklag”, het “betuigen van deelneming bij een overlijden”, het “zeggen dat je bedroefd bent dat iemand overleden is” in.⁸¹ Rondom de uitvaart is vaak een meer of minder officieel moment ingelast om de naasten van de overledene condoleren.

Net als bij het afscheid nemen is het aantal keren dat het condoleren expliciet genoemd wordt in de onderzochte rouwadvertenties teruggelopen tussen 1980 en 2010. Relatief is het aantal keren dat gecondoleerd kan worden in een advertentie met daarin informatie over de uitvaart juist toegenomen, van 52% in 1980 tot 64% in 2010. Met name in *Trouw* wordt, wanneer de lezer van de advertentie over de uitvaart ingelicht wordt, ook een condoleancemoment genoemd. Dit gebeurt in ruim driekwart van de geanalyseerde advertenties van zowel 1980 als 2010. In *De Telegraaf* en het *NRC* van 1980 komt dergelijke informatie in zo’n 40% van de advertenties met uitvaartinformatie voor en in 2010 respectievelijk 56% en 65%.

In de rouwberichten van *Trouw* wordt het vaakst melding gedaan van condoleren, zowel voor als na de uitvaart. Het aantal keren dat én voor én de uitvaart gecondoleerd kan worden is in de advertenties van dit dagblad afgenomen tussen 1980 en 2010, terwijl het in die van *De Telegraaf* en het *NRC* juist iets vaker voorkomt. Voor verschillende condoleancemomenten worden vaak verschillende bewoordingen gebruikt, waarover later meer. Uit de onderzochte advertenties blijkt dat vooral het condoleren na de uitvaart gebruikelijker geworden is. In 1980 vindt het bijna anderhalf maal zo vaak plaats als het condoleren voor de uitvaart. In 2010 wordt bijna vier keer meer melding gedaan van condoleance na de uitvaart dan van ervoor.

Qua terminologie kent het condoleren een veel grotere verscheidenheid aan woorden dan het afscheid nemen, met name in 2010. Het vaakst genoemd worden “(gelegenheid tot) condoleren” zelf en in iets mindere mate “condoleance(bezoek)”. Deze laatste uitdrukking wordt met name in 1980 en hoofdzakelijk in *Trouw* gebruikt. De begrippen “condoleren” en “condoleance” komen in 1980 in ruim 90% van de gevallen voor. Frappant is dat dit in 2010 nog slechts ruim 60% is. Hoewel het een ruime meerderheid betreft, zijn er veel begrippen bijgekomen. Met name in het *NRC* is grotere variëteit ontstaan. Ook in 1980 wordt een aantal keren voor een ander woord of ander type condoleance gekozen, zoals schriftelijk: “Rouwbeklag alleen schriftelijk aan het huisadres of voor de dienst in het register achter in de kerk.” Een enkele keer is er na de uitvaart “gelegenheid een kopje koffie te drinken” of kan

⁸⁰ Prisma Handwoordenboek Latijn-Nederlands 1992; Van Dale Etymologisch Woordenboek 1997

⁸¹ Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1992

men “aan de familie deelneming betuigen” of “blijk geven van medeleven”. In 2010 bestaat echter een beduidend grotere diversiteit aan formuleringen in de rouwadvertenties waarin het condoleren genoemd wordt. Het meest genoemd na “condoleren” of “condoleance” zelf is “(gelegenheid elkaar te) ontmoeten” of “ontmoeting”. In de advertenties met een woord voor condoleren staat deze bijna een op de vijf keer genoemd. Ook worden meer bijvoeglijke naamwoorden bij gebruikt om de gelegenheid te specificeren, zoals “onderlinge ontmoeting” en “informele condoleance”. Informaliteit is een begrip dat in deze context sowieso alleen in 2010 toegevoegd wordt. Net als het type uitvaart wordt ook het condoleancemoment regelmatig als een “samenzijn” of “samenkomen” omschreven. Het “napraten” en het “herinneringen ophalen” vindt anno 2010 niet alleen plaats onder het nuttigen van het meer gangbare kopje koffie en een plakje cake: “Na afloop is er gelegenheid op P. een glas te heffen.” “Na de begrafenis bent u uitgenodigd om met ons te toosten op het leven S.” “Na de dienst is er een glas troost in restaurant ‘Engelbertahoeve’.” “Daarna bent u uitgenodigd voor een drankje en een hapje bij A. en Y.”

AFWIJKENDE LOCATIE CONDOLEANCE- MOMENT*	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAL 1980	TOTAL 2010	TOTAL
totaal afwijkende locaties	4	19	6	13	5	7	15	39	54
% afwijkende locaties t.o.v. totaal aantal condoleancelocaties	14,7	48,8	18,9	35,1	7,7	17,9	12,1	34,5	21,6
academische sociëteit	1	0	0	0	0	0	1	0	1
horeca	2	14	4	12	3	5	9	31	40
<i>waarvan café, restaurant</i>	1	10	2	8	0	3	3	21	24
<i>waarvan hotel</i>	1	3	0	4	0	0	1	7	8
<i>waarvan zalencentrum</i>	0	1	2	0	3	2	5	3	8
kasteel, landgoed	0	2	0	0	0	0	0	2	2
theater	0	1	0	0	0	0	0	1	1
thuis, aan huis, privé-locatie	1	2	1	1	2	2	4	5	9
zorgcentrum	0	0	1	0	0	0	1	0	1
* alle locaties die niet direct deel uitmaken van de uitvaartlocatie (c.q. begraafplaats, crematorium, kerk, etc.)									
schriftelijk	1	2	1	0	1	0	3	2	5

Met de eerdere citaten is ook meteen duidelijk geworden dat het condoleren en samen zijn voor of na de uitvaart lang niet altijd op uitvaartlocaties plaatsvindt, zoals de koffiekamer of aula van het uitvaartcentrum, de begraafplaats, het crematorium of in de kerk. Zowel in de geanalyseerde rouwadvertenties van 1980 als van 2010 zijn verschillende afwijkende locaties

aangetroffen. In 1980 is bij circa een op de acht condoleancemomenten voor een alternatieve plek gekozen, in 2010 bij een op de drie. Deze toename komt vooral tot uiting in de rouwadvertenties van het *NRC*. In beide jaren zijn horecagelegenheden de meest gangbare afwijkende plek voor een condoleance, bijvoorbeeld een hotel of restaurant: “Daarna is er gelegenheid tot condoleren in *De Lachende Gans*.”⁸² Ook condoleren aan huis, dan wel het huis van de overledene dan wel dat van een van de nabestaanden, wordt met enige regelmaat genoemd, in *Trouw* bij het condoleren voor de uitvaart, in *De Telegraaf* en het *NRC* met name na de uitvaart. Uitzonderingen in condoleancelocatie bevinden zich voornamelijk in het *NRC*. In 1980 wordt er bijvoorbeeld gecondoleerd in een academische sociëteit – de overledene was als oud-hoogleraar onder meer lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen – en in 2010 op een kasteel, op een landgoed en in een cultureel gebouw: “Aansluitend is er gelegenheid om elkaar te ontmoeten in de foyer van het theater.”

De gekozen bewoording en locatie zegt volgens de uitvaartbegeleiders veel over hoe de condoleance zal plaatsvinden. Als er staat “er is gelegenheid tot condoleren”, betekent dit over het algemeen dat de nabestaanden zich in een rij opstellen, waar de bezoekers langslopen om hen de hand te schudden. Als er staat “na afloop is er een informeel samenzijn, of willen we herinneringen ophalen of met elkaar napraten of elkaar ontmoeten of iets in die trant”, dan “voorkom je een beetje in een rijtje te staan.” “Als mensen het niet zo formeel willen, adviseer ik ze als laatste de aula te verlaten. Al kun je het niet meer regisseren in de koffiekamer, mensen komen toch wel op de nabestaanden af.” Het valt hen op dat veel tegenwoordig veel mensen voorkeur hebben voor een informeel condoleancemoment: “Oh nee, zeggen ze dan, moet ik in zo’n afschuwelijke koffiekamer met koffie en cake?” Afhankelijk van het verwachte aantal bezoekers wordt dan gekozen voor een alternatieve locatie. Soms is de koffiekamer echter handiger, zodat een grote mensenmassa of immobielere ouderen zich niet hoeven te verplaatsen. Dan kan daarna alsnog met een select gezelschap elders worden afgesloten.⁸³

⁸² *De Lachende Gans* is een bistro.

⁸³ Uitvaartondernemers beamen de toegenomen variëteit: “Je hebt verschillende klanten. Je hebt mensen die zeggen: ‘Je moet afscheid nemen en de overledene staat centraal, respectvol.’ Dat is het altijd, maar goed. ‘Laten we maar gewoon doen als altijd, beetje standaard.’ Maar je hebt ook mensen waarbij de familie centraal staat: ‘Kijk ons eens, wat wij een prachtige uitvaart hebben geregeld voor onze moeder.’ Dan is het andersom. En die mensen gaan vaak nog naar een restaurant. Want er moet worden nagepraat over hoe mooie uitvaart het was. [...] Die willen vaak ook een ander soort kist, vaak ook een andere locatie dan de kerk om afscheid te nemen. Die willen ook een ander soort kaart. Meer van, ‘Kijk ons eens, hoe goed wij afscheid nemen van onze moeder.’ Geld speelt geen rol.” Er zit daarbij verschil in generaties: “Bij *Yarden* zijn van oudsher oudere mensen, omdat ze er ook verzekerd zijn, omdat het de eerste vereniging was waar je lid van kon worden die ging cremen. Nou, dat was in de jaren zestig enorm modern. [...] Dat is ook de generatie die zegt: ‘Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg. En doe maar standaard en zo goedkoop mogelijk.’”

Ten slotte wordt het schriftelijk condoleren, zowel via een condoleanceregister als via post, in beide jaargangen genoemd. Later in dit hoofdstuk volgt meer informatie over schriftelijk reageren op een uitvaartadvertentie.

6.3 Deelname aan rouwstoet

Met een rouwstoet wordt hier in eerste instantie het overbrengen van het lichaam van de locatie van bewaring naar de uitvaartplek bedoeld. Men volgt hierbij, ofwel rijdend ofwel lopend, in colonne het lichaam van de overledene over de openbare weg. Het deelnemen aan een dergelijke stoet lijkt in dertig jaar aan populariteit te hebben ingeleverd. In 1980 wordt nog in 29 rouwadvertenties letterlijk een “rouwstoet” of anders in elk geval het tijdstip van vertrek vanaf de plek waar het lichaam wordt bewaard richting de plaats van uitvaart genoemd. In alle dagbladen staan ongeveer tien van dergelijke mededelingen. De locatie wordt meestal aangegeven als “de rouwkamer”, “het rouwcentrum”, “het woonhuis” of enkel met vermelding van het adres. Volgens Franke werd tot 1971 nog gesproken van een “sterfhuis”.⁸⁴ Een dergelijke term komt in deze steekproef geen enkele keer voor. In 2010 wordt slechts voor één persoon expliciet melding gedaan van een uitvaartstoet: “De begrafenisstoet vertrekt om 10.30 uur [...]. We gaan te voet en nodigen u uit om bij ons aan te sluiten.” De rouwadvertentie voor deze overledene staat zowel in *NRC* als in *Trouw*.

Soms wordt ook op de uitvaartlocatie zelf een optocht gevormd, vaak bij het laatste gedeelte van de uitvaart waarbij het lichaam van de overledene van bijvoorbeeld de aula van de uitvaartlocatie naar “de laatste rustplaats” op de begraafplaats “begeleid”, “gebracht” of “vergezeld” wordt. Dit wordt in 2010 juist vaker expliciet benoemd in de geanalyseerde rouwadvertenties: een tiental keren, met name in *Trouw* en *De Telegraaf*, ten opzichte van slechts eenmaal in 1980 in *Trouw*.

6.4 Adres

Wellicht een van de meeste eenvoudige of in elk geval laagdrempelige manieren om de lezer van een rouwadvertentie de gelegenheid te bieden om medeleven te tonen is het opnemen van een adres om de nabestaanden van de overledene op te bereiken.

⁸⁴ Franke 1985: 39

ADRESSEN	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
RAV met adres	72*	67*	92*	51*	83*	41*	247	159	406
RAV zonder adres	30	68	31	38	32	22	93	128	221
% van totaal bekend	70,6	49,6	74,8	57,3	72,2	65,1	72,6	55,4	64,8
* in sommige RAV staan meerdere typen adressen genoemd									
Met/zonder adres per 1 of meerdere RAV voor 1 persoon:									
totaal 1 RAV voor 1 persoon	81	88	100	65	99	53	280	206	486
<i>waarvan 1e RAV + adres</i>	<i>68</i>	<i>65</i>	<i>87</i>	<i>50</i>	<i>83</i>	<i>41</i>	<i>238</i>	<i>156</i>	<i>394</i>
<i>waarvan 1e RAV - adres</i>	<i>13</i>	<i>23</i>	<i>13</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>12</i>	<i>42</i>	<i>50</i>	<i>92</i>
% van 1e RAV met adres	84,0	73,9	87,0	76,9	83,8	77,4	85,0	75,7	81,1
totaal 2e of meerdere RAV voor 1 persoon	21	47	23	24	16	10	60	81	141
<i>waarvan 2e e.v. RAV + adres</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>9</i>	<i>3</i>	<i>12</i>
<i>waarvan 2e e.v. RAV - adres</i>	<i>17</i>	<i>45</i>	<i>18</i>	<i>23</i>	<i>16</i>	<i>10</i>	<i>51</i>	<i>78</i>	<i>129</i>
Type adres:									
adres	64	17	80	19	46	13	190	49	239
correspondentieadres, contactadres	17	43	29	26	14	22	60	91	151
<i>waarvan adres + correspondentieadres</i>	<i>9</i>	<i>1</i>	<i>17</i>	<i>2</i>	<i>23</i>	<i>0</i>	<i>49</i>	<i>3</i>	<i>52</i>
(correspondentie)adres bij uitvaartondernemer, executeur testamentair	0	7	1	5	0	5	1	17	18
e-mail, www	0	5	0	8	0	2	0	15	15
telefoonnummer	0	0	0	0	0	1	0	1	1

Wat opvalt, als men advertenties van beide jaren vergelijkt, is dat in 1980 veel vaker een adres in de rouwadvertentie opgenomen is, namelijk in circa 73% van de gevallen ten opzichte van 55% in 2010. Deze cijfers vragen om enige nuancering. Het is gebruikelijk een adres op te nemen in de eerste advertentie een overledene. Zoals al eerder vermeld worden er in 2010 vaker een tweede, derde of verdere advertentie voor één persoon geplaatst. Het is daarom niet onlogisch dat het aantal opgenomen adressen teruggelopen is. Toch wordt verhoudingsgewijs ook in de eerste (al dan niet enige) rouwadvertentie minder vaak een adres afgedrukt: van 85% in 1980 naar 75% dertig jaar later.

In 1980 wordt meestal een straatnaam, huisnummer en woonplaats al dan niet voorafgegaan door de postcode afgedrukt. In 2010 wordt vaker het begrip “correspondentieadres” voor de adresgegevens afgedrukt. Deze term komt in 1980 ook voor, maar dan vaak naast een regulier adres. Hiermee wordt onderscheid gemaakt tussen het huisadres van de overledene en het adres waarop de nabestaanden, vaak een van de kinderen,

bereikbaar zijn. In 2010 zijn er vrijwel geen advertenties met beide adressen en kiest men in een meerderheid van de gevallen voor alleen een “correspondentieadres” dan wel “contactadres”. Hierbij is lang niet altijd duidelijk of het een adres van een van de nabestaanden zelf is of niet. Een enkele keer wordt geheel geen huisadres opgegeven, maar een postbusnummer. Ook wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van een correspondentieadres bij een derde partij, vaak de uitvaartbegeleider of het rouwcentrum. Dan schrijft men bijvoorbeeld naar het adres van de uitvaartinstantie onder vermelding van de familienaam. Uit de gesprekken met uitvaartbegeleiders blijkt de belangrijkste reden hiervoor te zijn dat criminelen ook overlijdensberichten lezen en op het moment van de uitvaart inbreken op het in de advertentie genoemde adres. Daarnaast geeft een van de uitvaartbegeleiders aan dat noemen van een dergelijk correspondentieadres ook de naam van uitvaartonderneming in een nationale krant plaatst en dat de service daarmee een vorm van reclame kan zijn voor het bedrijf.

Uiteraard is de ontwikkeling van een modern medium als internet eveneens zichtbaar in de rouwberichten. In 2010 staan er met enige regelmaat advertenties in de krant met daarin ofwel een e-mailadres ofwel een website via welke contact met nabestaanden gezocht kan worden. Sommige advertenties verwijzen voor alle informatie omtrent de uitvaart naar een website: “Meer informatie over deze uitvaart vindt u op www.persoonlijkrequiem.nl, u logt in onder [...]” Dergelijke websites bieden ook vaak de mogelijkheid tot digitale condoleance of het bestellen en de aflevering van bloemen.

6.5 Eisen en verzoeken

Naast diverse informatie met betrekking tot uitvaart, afscheid nemen en condoleren worden in een beperkt aantal rouwadvertenties wensen geuit door de nabestaanden, al dan niet op expliciet verzoek van de inmiddels overledene. Het zijn meestal korte zinnen aan het begin of einde van het rouwbericht. Soms staan ze tussen de informatie over de uitvaart. Deze wensen nemen verschillende vormen aan. De ene formulering komt dwingender over dan de ander. Soms zijn het verzoeken, bijvoorbeeld: “Bloemen zijn welkom, want T. hield van bloemen.” Vaker worden door de opsteller van het bericht echter regelrechte eisen of verboden gesteld, die geen twijfel laten bestaan over wat van de lezer verlangd wordt: “B. wilde bij zijn begrafenis geen bloemen.” “Geen bezoek aan huis; geen rouwbezoek in rouwkamer.” Ook komen beide vormen, verzoek en eis, voor in dezelfde advertentie: “Liever geen bezoek aan huis. Geen bloemen.”

In 2010 worden er ten opzichte van 1980 zowel minder eisen als verzoeken gesteld.

Het aantal eisen is daarbij verhoudingsgewijs meer afgenomen, in absolute getallen bijna gehalveerd. Hoewel in 2010 minder wensen via rouwadvertenties geuit worden, is de verscheidenheid in die wensen groter. Daarnaast wordt veel vaker dan in 1980 verzocht of geëist dat iets wel gedaan wordt ten opzichte van niet gedaan. Men wil bijvoorbeeld wel bloemen en het liefst een specifiek soort.

De meeste verzoeken en eisen hebben betrekking op bezoek aan huis of in het rouwcentrum. In 1980 heeft ruim de helft van het aantal wensen, met name in *De Telegraaf* en het *NRC*, betrekking op het niet bezoeken van meestal de overledene en daarmee ook vaak de nabestaanden. In 2010 is dit nog ongeveer een derde. In 1980 worden wensen met betrekking tot dit laten van bezoek vaker als verzoek geuit – “Liever geen bezoek” – dan in 2010, waar regelmatig een verbod klinkt: “Geen bezoek in uitvaartcentrum.”

Verder komen wensen omtrent het al dan niet meenemen en laten bezorgen van bloemen vaak voor in de rouwadvertenties van deze steekproef. Bloemen zijn vaker ongewild dan gewenst. In *De Telegraaf* en *Trouw* is het verbod op bloemen afgenomen tussen 1980 en 2010, waar in het *NRC* bloemen juist vaker ongewenst zijn: “Op verzoek van M. geen bloemen.” Toch worden met name in de rouwberichten van het *NRC* in 2010 ook wensen geuit betreffende het wel meenemen en laten bezorgen van bloemen: “Mocht u bloemen willen geven, wilt u deze dan meenemen naar het theater.” Een typische wens uit 2010 is de bloemen op een bepaald adres te laten bezorgen, meestal bij het rouwcentrum.

Daarnaast worden alleen in 2010 specifieke bloemsoorten of bloemstukken verlangd. De ene keer klinkt dit als verzoek: “Een witte roos stellen wij zeer op prijs.” De andere keer is het meer een gebod: “Alleen rode bloemen.” Soms houden de nabestaanden liever zelf de regie: “Wij zorgen zelf voor bloemen.” Tevens is de ene wens minder impliciet dan de ander. Vergelijk bijvoorbeeld “Geen lint aan een bloemstuk” met “K. was dol op rozen en herfsttakken.”

Niet alleen aan bloemen worden eisen gesteld. In de rouwadvertenties van 2010 staan ook kledingvoorschriften vermeld: “Naar de wens van R. graag *casual*/vrijetijds-kleding.” Of er wordt om een specifiek voorwerp verzocht: “S. hield van kleurrijke kleren en heeft gevraagd of iedereen een steen voor haar wil meenemen.” Daarnaast wordt een aantal keer een donatie aan een goed doel gesuggereerd, bijvoorbeeld in plaats van bloemen.

Het valt op dat in 2010 wensen vaker expliciet uit naam van de overledene geuit worden, met name in *NRC* en *De Telegraaf*. In een enkele advertentie in het *NRC* van 1980 staat geschreven: “Overeenkomstig van de wens van de overledene (geen bloemen en geen toespraken).” Uit andere eisen en verzoeken uit die tijd blijkt niet of deze van de overledene

of de nabestaanden afkomstig zijn, maar zijn deze algemeen gesteld.

In 1980 wordt een aantal andere verzoeken aan de lezer gedaan dan in 2010. Zo wil men liever geen “rouwbeklag” naar aanleiding van het rouwbericht: “Verzoeken van rouwbeklag verschoond te blijven” en “S.v.p. geen rouwbeklag”. Daarnaast wordt de vraag naar “Gaarne H. Missen” tweemaal gedaan in *De Telegraaf*. In 2010 komen dergelijke verzoeken geen enkele keer voor. Een laatste belangrijke wens die hoofdzakelijk in rouwadvertenties van 1980 geuit wordt heeft te maken met het niet houden van speeches op de uitvaart. In het *NRC* staat bijvoorbeeld: “Aan de groeve geen toespraken.”

Een aantal rouwadvertenties dient expliciet als uitnodiging voor de lezer. Er worden bijvoorbeeld formuleringen gebruikt als het korte “I.p.v. kaarten”, maar ook het langere “Indien u geen persoonlijk bericht heeft ontvangen, dan hopen wij u toch te bereiken met deze advertentie.” en “Een ieder die E. gekend heeft en zich betrokken voelt, is van harte welkom.” Verhoudingsgewijs worden in 2010 iets meer van dergelijke uitnodigingen in rouwadvertenties geplaatst dan in 1980.

Hoewel de uitvaart reeds in een eerder hoofdstuk beschreven is, is het van belang hier te vermelden dat ook de plichtigheid zelf door middel van wensen van ofwel de inmiddels overledene ofwel de nabestaanden gestuurd kan worden. Door aan te geven dat de uitvaart besloten is of al heeft plaatsgevonden, wordt de lezer van de rouwadvertentie immers uitgesloten van deelname. Een gevoel van buitensluiting bestaat vooral bij besloten uitvaarten die nog moeten plaatsvinden op moment van plaatsing van het rouwbericht: “A. wordt in kleine kring in Frankrijk begraven.” “Daarna zullen wij in kleine kring Henk begraven.” “De crematie zal in familiekring plaatsvinden.” Aanwezigheid zou dan wel heel onbeleefd zijn. In 2010 komen dergelijke uitsluitingen beduidend vaker voor dan in 1980. In 1980 heeft de uitvaart vaker al plaatsgevonden of heeft deze plaats op de dag van plaatsing van het rouwbericht in een dagblad, waardoor aanwezigheid niet mogelijk is. Bij uitvaarten die reeds plaatsgevonden hebben, wordt zowel in 1980 als in 2010 regelmatig melding gemaakt dat dit op verzoek of een eis van de overledene is: “Volgens haar wens heeft de crematie inmiddels binnen intieme kring [...] plaatsgevonden.” “Zoals mijn echtgenote dat uitdrukkelijk wenste, zijn bij de uitvaart alleen de naaste familieleden aanwezig geweest.” In deze terminologieën zijn geen opvallende verschillen tussen beide jaargangen aangetroffen.

Ten slotte wordt in de rouwadvertenties waar een donatie van het lichaam aan de wetenschap vermeld staat stevast opgenomen dat dit bij leven een verzoek van de overleden persoon is geweest. In *De Telegraaf* van 1980 staat bijvoorbeeld geschreven: “Tijdens haar leven heeft moeder de wens te kennen gegeven, dat haar stoffelijk overschot ter beschikking

zal worden gesteld van de wetenschap.” In 2010 staat in het *NRC*: “Overeenkomstig haar wens is haar lichaam ter beschikking gesteld van de wetenschap.”

WENSEN (UIT NAAM VAN) DE OVERLEDENE	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
RAV met wensen overledene	1*	11*	12	8*	0	1*	13	20	33
% RAV met wensen t.o.v. totaal aantal RAV	0,98	8,15	9,76	8,99	0	1,59	3,82	6,97	5,26
* in sommige RAV meerdere wensen genoemd									
Type wensen:									
Besloten uitvaart	4	6	9	5	0	0	13	11	24
Geen bezoek	0	1	0	0	0	0	0	1	1
Geen bloemen	1	3	0	1	0	1	1	5	6
Geen toespraken	1	1	0	0	0	1	1	2	3
Lichaam naar wetenschap	2	1	5	0	0	0	7	1	8
Verzoeken w.b. bloemen, kleding etc. bij uitvaart	0	0	0	4	0	0	0	4	4

6.6 Subconclusie

In aanvulling op de subconclusie van het vorige hoofdstuk blijken niet alleen normen omtrent de uitvaart aan verandering onderhevig, maar ook die betreffende andere contactmomenten tussen nabestaanden en de lezer van de advertentie. Enerzijds wordt steeds minder informatie prijsgegeven in rouwadvertenties – ten opzichte van 1980 ontbreekt in 2010 zelfs vaker een adres om schriftelijk te condoleren – wat duidt op sekwestratie, anderzijds worden voorheen bestaande standaarden wat betreft terminologie en locatie van de afscheids- en condoleancegelegenheden steeds meer losgelaten. Deelneming betuigen doet men bijvoorbeeld niet meer in het rouwcentrum, op de uitvaartlocatie of in de kerk, maar in een café of aan huis. Dit duidt op informalisering van voorheen bestaande normen. Natuurlijk zijn er nog stereotiepen te ontdekken, maar de uitzonderingen worden talrijker. Daarbij valt op dat ook hier veel verhullende terminologie gebezigd wordt. Het in 2010 gangbare “ontmoeten” of “informele samenzijn” klinkt beduidend verbloemender dan het in 1980 meer gebruikelijke “condoleren” of “blijk geven van medeleven”.

Formalisering vindt juist plaats op het gebied van de eisen die in de rouwadvertentie aan deze gelegenheden gesteld worden. Het bij de uitvaart niet toelaten van andere bezoekers dan de intieme kring komt in 2010 steeds vaker voor. Het afscheidsmoment, het condoleren en de uitvaart zijn aan verdere regelgeving onderhevig. Verzoeken en eisen worden geuit door de nabestaanden, maar in toenemende mate ook door de overledene, om de periode tussen overlijden en uitvaart en daarna in goede banen te leiden. Het bezoeken van de overledene en/of nabestaanden staat vrijwel nooit vrij, maar is aan specifieke tijden gebonden of het

bezoek wordt helemaal verboden. Bloemen zijn niet gewenst of dienen van een specifiek soort te zijn, kleding mag niet te somber, toespraken worden niet verlangd. In 2010 worden vaker dingen expliciet wel gewenst dan in 1980. In beide jaargangen zijn echter de verboden in de meerderheid. En hoewel aantal eisen en verzoeken tussen 1980 en 2010 is afgenomen, maar krijgt de overledene juist steeds vaker een stem in zijn of haar eigen uitvaart.

Blijkbaar weten we niet meer hoe het moet, dat dergelijke regels uitdrukkelijk geuit moeten worden in rouwberichten. Zo is eveneens deelname aan de rouwstoet niet langer gebruikelijk. Men komt individueel en op eigen gelegenheid naar de begraafplaats of het crematorium en vertrekt ook zo. Of is het juist een teken van individualisering dat elke uitvaart uniek dient te zijn en iets moet laten zien van de eigenheid van dan wel de overledene dan wel de nabestaanden. Beiden spelen waarschijnlijk een rol, met nadruk op het laatste.

7 Getoonde emoties

Wat rest na de diverse resultaten omtrent de gestorvene, de uitvaart en al dan niet gewenste reacties, zijn de meest subjectieve onderdelen van een rouwadvertentie, namelijk de tekstfragmenten waaruit emoties blijken. Zij lichten een tipje van de sluier op met betrekking tot de persoonlijkheid van de gestorvene en welke reactie het overlijden teweeg brengt. Hoe wordt over de overledene gesproken? En wat doet het overlijden met degenen die het rouwbericht in een krant plaatsen? Hoeveel van hun gevoelens geven zij prijs in een vrij toegankelijke bron als een nationaal dagblad?

De eerste rouwadvertenties die Franke in zijn onderzoek beschreef, waren afkomstig uit de eindfase van de Verlichting. Passend in het tijdsbeeld van soberheid en oprechtheid waren deze vrij zakelijke mededelingen. Sterker nog, zoals in de inleiding al aangegeven is, werden de allereerste rouwberichten over het algemeen geplaatst door werkgevers. Zij wilden aantonen dat ondanks het overlijden van een medewerker het werk doorgang vond en hiermee voorkomen dat hun clientèle naar de concurrent overstapte.

De Verlichting werd opgevolgd door de Romantiek. Toen veranderde ook de toon en de inhoud van rouwberichten. De door Franke beschreven advertenties uit deze periode (tot halverwege 19e eeuw) kenmerkten zich door hun verhalende vorm. Er werd verteld over de gestorvene en diens leven, het sterfmoment, de (dikwijls smartelijke) toestand van de nabestaanden et cetera.⁸⁵

Na die uitbundige periode werd het een tijd lang stiller: “Langzaam maar zeker, sluipenderwijs als het ware, werden de stervenden en doden uit de dagelijkse leefwereld verbannen. [...] Tegelijkertijd werd het ongebruikelijker en ook ongepast om in het openbaar uiting te geven aan hevige emoties na het overlijden van dierbaren. Niet alleen de stervenden en de doden, maar ook de huilende nabestaanden, werden weggedrongen achter sociale coulissen.”⁸⁶ Zakelijker geformuleerde rouwadvertenties waren het gevolg. Hierin werd weliswaar melding gemaakt van het sterfgeval en eventueel informatie betreffende de uitvaart geboden, maar de berichten waren grotendeels ontdaan van emotie. Vanaf de twintigste eeuw en met name de Tweede Wereldoorlog waren “droefheid” of “verdriet” vrijwel de enige uitingen van emotie die in de door Franke onderzochte rouwadvertenties genoemd werden. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw signaleerde hij echter in toenemende mate persoonlijker bewoordingen. Deze kwamen mede tot uiting in de rouwteksten die in

⁸⁵ Franke 1985: 12, 19-20, 26-29

⁸⁶ Franke 1985: 9

advertenties geplaatst werden. Deze waren vaak troostende tekstfragmenten als spreuken en Bijbelteksten. Dergelijke frasen zijn van recente datum, want zij komen met name sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw voor.⁸⁷

7.1 Uitingen van verdriet, troost, ellende

Als er mededelingen gedaan worden over het sterfmoment en hoe nabestaanden dit hebben ervaren, staat dit over het algemeen direct genoemd in de advertentie. Het is meestal opgenomen in de zin die ook het overlijden benoemt, bijvoorbeeld: “Tot ons grote verdriet, maar dankbaar voor alles wat hij in leven voor ons heeft betekend, geven wij u kennis van het plotseling overlijden van” of “Met diep leedwezen geven wij u kennis dat [...] na een langdurig smartelijk ziekbed, onze medewerker, de Heer [...] is overleden.”

Over het sterfmoment wordt relatief weinig gezegd in de rouwadvertenties. Zinsneden als “plotseling”, “onverwacht” of “veel te vroeg” geven een indicatie van de impact die het overlijden heeft gehad, hoewel uit de rouwadvertentie zelf niet altijd blijkt voor wie het sterven onverwacht kwam, voor de inmiddels overledene of voor de nabestaanden. Alleen in *Trouw* van 1980 staat meerdere keren “voor ons onverwacht”. In 1980 worden sterfmomenten het vaakst als “plotseling” of “(toch nog) onverwacht(s)” omschreven. Ook in 2010 komen deze termen voor, maar valt eveneens het toegenomen gebruik van “(veel) te vroeg” op. Van degene van wie de leeftijd bekend is, is kenmerkend dat “te vroeg” gebruikt wordt voor sterfgevallen onder de 65 jaar, met uitzondering van een 68-jarige in *De Telegraaf* van 1980. Bij een te vroeg overlijden wordt tevens regelmatig aangegeven dat ziekte de doodsoorzaak geweest is: “Veel te vroeg is na een korte dappere strijd van ons heengegaan” (*NRC* 1980) en “Na een kortstondig ziekbed en veel te vroeg hebben wij afscheid moeten nemen van” (*Trouw* 2010). Bij uitzondering klinkt het dramatischer: “Niet nu al en zeker niet op deze manier” (*De Telegraaf* 2010). “Plotseling” en “onverwacht” worden in 1980 en 2010 voor alle leeftijden gebruikt, al dan niet met toevoegingen als “toch nog (plotselinge overlijden)”, “toch wel (onverwacht)”, “geheel (onverwacht)” en “vrij (onverwacht)”. Het aantal keren dat een overlijden “(heel) rustig”, “kalm” of “vredig” plaatsvindt, ontloopt elkaar in absolute getallen nauwelijks in dertig jaar. Omdat in 2010 echter minder vaak informatie prijs gegeven wordt over het sterfmoment, is dit aantal relatief gezien opvallender.

Soms wordt pas later in de advertentie iets vermeld over de reactie die het overlijden bij de nabestaanden teweeg heeft gebracht. Vooral bij rouwberichten geplaatst door een

⁸⁷ Franke 1985: 62-63, 70-71

zakelijke relatie (bijvoorbeeld de voormalig werkgever of stichting waar overledene een bestuursfunctie had) wordt de overledene, diens kwaliteiten en functie bij leven vaak kort getypeerd (waarover meer in paragraaf 7.3), waarbij ook inzage gegeven wordt in de reactie die men heeft op het overlijden van deze persoon. Woorden als “dankbaarheid” en “respect” komen hierbij regelmatig terug.

REACTIE NABESTAANDEN OP OVERLIJDEN*	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAL 1980	TOTAL 2010	TOTAL
* in veel RAV staan meerdere termen genoemd									
geen	48	58	63	25	79	26	190	109	299
% geen	47,1	43,0	51,2	28,1	68,7	41,3	55,9	38,0	47,7
bedroefd, verdrietig, ontroerd	37	61	38	45	18	20	93	126	219
% verdriet	36,3	45,2	30,9	50,6	15,7	31,7	27,4	43,9	34,9
dankbaar (voor einde aan lijden, voor wat hij/zij betekent heeft, etc.)	10	8	14	12	18	7	42	27	69
<i>waarvan voorrecht (te hebben gekend)</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>RAV met bedroefd + dankbaar</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>7</i>	<i>4</i>	19	20	39
geschokt, geschrokken, met ontsteltenis	2	4	6	4	1	1	9	9	18
leedwezen	4	0	8	0	2	0	14	0	14
verslagen, met verslagenheid	7	3	3	5	3	0	13	8	21
berusting: met begrip, overtuigd dat het goed is	1	4	1	0	0	2	2	6	8
missen, gedenken, herinneren	15	41	21	25	6	12	42	78	120
sterkte aan familie, nabestaande	4	20	8	20	8	11	20	51	71
verzorgers bedankt	1	6	0	6	1	5	2	17	19

In bovenstaande tabel staan de meest voorkomende emotionele termen die in rouwadvertenties aan het overlijden van een naaste gekoppeld worden. Frankes resultaten worden bevestigd nu uit de steekproef blijkt dat in 2010 in verhouding tot 1980 vaker emotionele uitingen gedaan worden. In 1980 wordt in ruim de helft van de berichten geen woord met expliciete gevoelswaarde geuit ten aanzien van een sterfgeval. In 2010 is het aantal rouwberichten met gevoelstermen ruim in de meerderheid. Bovendien is de variatie in gevoelens toegenomen.

Toch blijft het opvallend hoe regelmatig geen enkel gevoelswoord gebruikt wordt bij de melding van een sterfgeval. Dan staat er bijvoorbeeld: “Heden is overleden”, “Na een kortstondige ziekte is van ons heengegaan” of “In stilte gestorven”. Dit gebeurt ook bij

sterfgevallen waar op basis van verdere informatie, bijvoorbeeld relatief jonge leeftijd, wel een emotioneel geladen reactie verwacht zou worden: “Op 14 november ging van ons heen, op de leeftijd van 46 jaar”.

Uit de meeste advertenties blijkt dat men “bedroefd”, “ontroerd” of “verdrietig” reageert op het nieuws van een overlijden, in 2010 absoluut en relatief vaker dan in 1980. Het type verdriet wordt in 2010 ook vaker gespecificeerd dan in 1980. In 1980 is men met name “bedroefd”, soms “verdrietig”. Men deelt met “droefheid”, “droefenis”, soms “ontroering”, en in een aantal gevallen met “groot verdriet” of “diepe droefenis” mede dat een naaste is overleden. Dertig jaar later “treurt” men, is men met regelmaat “heel verdrietig”, “intens verdrietig”, “zo verdrietig”, “diep bedroefd”, “ontroerd”, “aangeslagen”, heeft men “groot verdriet”, “veel verdriet”, of deelt men “tot onuitsprekelijk verdriet” en “grote droefenis” mede dat een naaste is overleden. Met name in 2010 worden aanvullende bijvoeglijke naamwoorden gebruikt om de woordkeuze te versterken.

Er zijn in zowel 1980 als 2010 ook andere emotionele reacties. In 1980 zijn die vooral in de vorm van “schrik”, “verslagenheid” en “ontsteltenis”: “Wij werden opgeschrikt door het plotselinge heengaan”, “Met grote verslagenheid ontvingen wij bericht van het plotselinge overlijden”, “Tot onze diepe ontsteltenis werd heden onverwacht uit ons midden weggenomen.” In 2010 zijn de verwoordingen van hevige emoties gevarieerder: “Wij zijn er totaal kapot van te moeten mededelen dat onze unieke en zeer beminde zoon, broer en partner is overleden.” “Niet te begrijpen dat hij er niet meer is.” “Met veel verdriet en pijn in ons hart nemen wij nu afscheid van jou.” “Je hebt ons abrupt verlaten. Wij zijn als verdoofd, leeg van binnen, maar gevuld met onuitwisbare herinneringen.”

Alleen in 1980 wordt “met (diep) leedwezen” gereageerd op een overlijden. Deze term wordt bovendien enkel geuit door (voormalig) werkgevers, nooit door familie, vrienden of andere nabestaanden. Ook worden alleen in 1980 religieus georiënteerde troostende verwoordingen gebruikt, zoals “Wij weten haar veilig in Jezus armen.” “Diep bedroefd staren wij haar na, treurende, doch niet als degenen die geen hoop hebben.” “Voor ons zeer onverwacht heeft het de Heer behaagd tot Zich te nemen [...]” “Haar laatste woorden: ‘Jezus heeft mij geroepen’, zijn ons tot troost.” Dergelijke uitdrukkingen staan niet bij uitstek in *Trouw*, maar komen ook in *NRC* en *De Telegraaf* voor.

Met betrekking tot troostrijke woorden wordt in beide jaargangen een aantal keren melding gemaakt van een soort berusting met het overlijden van een naaste, met name in het *NRC* van 2010: “Verdrietig, maar overtuigd dat het goed is, hebben wij afscheid genomen”, “Als een content mens is op de gezegende leeftijd van 94 jaar, dankbaar en tevreden,

overleden”, “Het is mooi geweest.” “Lieve mam, het is nu het beste zo. Rust zacht.” De uitdrukkingen gevonden in de steekproef van 1980 klinker vromer: “[...] dat na een voltooid leven in vrede is ontslapen” en “Bedroefd, maar ook dankbaar dat zij uit haar lijden is verlost, berusten wij dat [...] op de leeftijd van 86 jaar, is overleden”.

Het “missen”, “gedenken” en “herinneren” van de overledene wordt in toenemende mate in rouwadvertenties genoemd, in 2010 bijna twee keer zo vaak als in 1980. “Wij gedenken hem met grote dankbaarheid en respect.” “We hadden alleen nog jou en ook dat moeten we nu missen. Je bent altijd bij ons.” “Met weemoed denken we terug aan de zeventien jaar waarin we dagelijks met elkaar optrokken [...]. Wat zullen we hem missen. We leven mee met het verdriet van S.”

Aan nabestaanden wordt met grotere regelmaat via rouwadvertenties deelneming betuigt en sterkte gewenst. Meestal komt deze vorm van troost de partner en kinderen toe, maar soms wordt ook een brede kring van nabestaanden sterkte gewenst. In beide jaargangen hebben vrijwel alleen advertenties van (voormalig) werkgevers met regelmaat een condoleancefunctie: “Wij wensen zijn familie en vrienden veel sterkte en troost.” “Ons medeleven en onze gedachten gaan in de eerste plaats uit naar haar echtgenoot en kinderen, alsmede naar allen die zich met haar verbonden voelen. We wensen hen veel sterkte toe.” In 1980 wordt ook een enkele keer door leden van de *extended family*, namelijk neven en nichten, steun betuigt in een rouwadvertentie. Alleen in 2010 wordt door vrienden van de overledene medeleven aan nabestaanden direct in de rouwadvertentie geuit. Het sterkte wensen wordt in 2010 een enkele keer impliciet geformuleerd, niet persoonlijk gericht aan de directe nabestaanden: “We leven mee met J., W., C. en kleinkinderen.”

7.2 Rouwteksten

Rouwteksten zijn tekstfragmenten waarmee een rouwadvertentie over het algemeen begint. Ze springen in het oog, vaak door een afwijkende typografie. Met name in de steekproef van 1980 wordt de rouwtekst ook nog wel eens onder de naam van de overledene afgedrukt.

Een rouwtekst kan de vorm hebben van een korte mededeling (“Kennisgeving”), een troostrijke religieuze tekst of bijvoorbeeld een citaat dat de overledene typeerde. Het is een van de meest unieke elementen van de rouwadvertentie. Niet elk overlijdensbericht bevat een rouwtekst. In de steekproef ligt het aantal rouwadvertenties met een rouwtekst in beide jaargangen rond de veertig procent. Uitvaartbegeleiders geven aan dat een rouwadvertentie normaal gesproken vrijwel identiek is aan de rouwkaart. Als er echter ingekort dient te

worden, sneuvelt de rouwtekst vaak.⁸⁸ Soms wordt een Bijbels citaat vervangen door een enkele verwijzing naar Bijbelboek en vers. In de steekproef van 1980 is een dergelijke verwijzing een aantal keer aangetroffen.

ROUWTEKST	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV met rouwtekst	24*	46*	33*	30*	69*	41*	126	117	243
% van totaal bekend	23,5	34,1	26,8	33,7	60,0	65,1	37,1	40,8	38,8
aantal RAV zonder rouwtekst	78	89	90	59	46	22	214	170	384
% van totaal niet bekend	76,5	65,9	73,2	66,3	40,0	34,9	62,9	59,2	38,8
* in sommige RAV staan meerdere rouwteksten genoemd									
Type rouwtekst									
PROFAAN	20	40	31	28	4	16	55	84	139
SACRAAL	5	8	5	4	66	30	76	42	118
Kennisgeving	17	5	24	8	3	0	44	13	57
<i>waarvan kennisgevingen</i>	0	0	0	1	0	0	0	1	1
<i>waarvan algemene kennisgeving</i>	1	0	3	0	2	0	6	0	6
<i>waarvan enige kennisgeving</i>	5	1	3	1	0	0	8	2	10
<i>waarvan enige en algemene kennisgeving</i>	11	4	18	6	1	0	30	10	40
Uitnodiging (i.p.v. Kaarten)	0	0	2	0	1	1	3	1	4
Bijbeltekst	2	2	4	1	42	19	48	22	70
<i>waarvan enkel verwijzing d.m.v. Boek en vers</i>	1	0	0	0	6	0	7	0	7
<i>Lied</i>	0	6	0	2	20	7	20	15	35
<i>waarvan religieus lied</i>	0	3	0	1	20	7	20	11	31
<i>Uitspraak/citaat</i>	2	30	2	15	3	13	7	58	65
<i>waarvan expliciet uitspraak/citaat overledene zelf</i>	0	3	1	0	1	1	2	4	6
<i>waarvan expliciet uitspraak/citaat van nabestaande(n)</i>	1	2	0	1	0	1	1	4	5
Gedicht	4	5	4	6	1	6	9	17	26

Een rouwtekst kan verschillende functies hebben. Een heel praktische tekst is die van “kennisgeving”. Deze vorm komt met name voor in *De Telegraaf* van 1980. De rouwadvertentie is soms een “algemene kennisgeving”, vaker een “enige kennisgeving” en

⁸⁸ Ook de lijst met nabestaanden wordt vaak ingekort. In plaats van iedere persoon bij naam te noemen, worden nabestaanden samengevat onder noemers als “kinderen en kleinkinderen” of wordt de naam van één nabestaande afgedrukt met toevoeging van “uit aller naam” of “namens de familie”. In de bijlage 10.5 over de steekproefpopulatie staan diverse voorbeelden van toe- en samenvoegingen in zoals aangetroffen in de onderzochte rouwadvertenties.

nog regelmatigere beide tegelijk. Het aantal kennisgevingen is tussen 1980 en 2010 teruggelopen. Ook staat boven de advertentie minder vaak “In plaats van kaarten”. Zoals bij de wensen omtrent de uitvaart is omschreven, worden in 2010 regelmatigere uitnodigingen woordelijk in de tekst omtrent de uitvaart gedaan.

Wanneer de rouwtekst een religieuze tekst of lied betreft, bevatten deze vaak troostrijke woorden tot steun van de nabestaanden: “Rust nu, mijn ziel, de Heer heeft u bevrijd; Psalm 116, berijmd.” “‘Mijn tijden zijn in Uw hand.’ Psalm 31: 16a.” “‘Voor alles wat gebeurt is er een uur, een tijd voor alles wat er is onder de hemel.’ Prediker 3: 1.” Psalm 23 (“De Heer is mijn Herder”) wordt het vaakst genoemd. In 2010 in alle dagbladen een keer en in 1980 in *Trouw* zeven keer.

Als vanzelfsprekend staat in beide jaargangen een meerderheid van de religieuze teksten in rouwadvertenties in de meest religieus georiënteerde krant, namelijk *Trouw*. Alle geciteerde liederen in *Trouw* zijn religieus van aard, vaak psalmen en gezangen. Het valt op dat het aantal religieuze teksten in 2010 veel lager ligt dan in 1980. Met name opvallend is de toename aan profane teksten en afname aan sacrale teksten in het dagblad *Trouw* tussen 1980 en 2010. In 1980 zijn de profane rouwteksten in *Trouw* op één hand te tellen, terwijl er in 66 rouwadvertenties sacrale rouwteksten opgenomen zijn. In 2010 is een derde van de rouwteksten niet religieus. De sacrale teksten in *De Telegraaf* en het *NRC* zijn in 1980 al beduidend in de minderheid. De enige religieuze, maar niet christelijke rouwtekst in de steekproef staat in het *NRC* van 1980: “Nooit was ik niet, noch gij, noch zal één onzer ooit ophouden te zijn.” Dit is afkomstig uit de hindoeïstische *Bhagavad-Gita*.

Ten opzichte van 1980 bestaan de rouwteksten in 2010 in toenemende mate uit citaten en gedichten. Van vele is de herkomst niet te herleiden, al staan in het *NRC* van 1980 bijvoorbeeld met name uitspraken van dichters en filosofen. De variëteit in teksten is in 2010 groter. Dan worden ook tekstfragmenten uit populaire muziek geciteerd, bijvoorbeeld “*Stop chasing shadows, Just enjoy the ride*” van Morcheeba in het *NRC* en “*Dancefloor is like the sea. The ceiling is the sky. You're the sun and as you shine on me. I feel free.*” van David Bowie.

Opvallend aan de rouwteksten is ten slotte dat in 2010 vaker van standaardteksten gebruik gemaakt wordt dan in 1980. Uit navraag bij de uitvaartbegeleiders en raadpleging van diverse digitale bronnen met rouwteksten blijken er “klassiekers” te bestaan onder de rouwteksten, uitspraken en gedichten die met regelmaat voorkomen. Dichters als Nel Benschop (“Wanneer je niet meer bidden kunt en alles in je hart lijkt, wanneer de liefste mens ontviel, wanneer God vroeg je mooiste bezit, luister dan maar en wacht en kniel, het is Gods

geest zelf die voor je bidt.” in *De Telegraaf* 1980), Ida Gerhardt (“Het wordt ons niet ontnomen. Lezen en ademloos het blad omslaan...” in *NRC* 2010) en M. Vasalis (“En nu nog maar alleen het lichaam los te laten - de liefste en de kinderen te laten gaan alleen nog maar het sterke licht het rode, zuivere van de late zon te zien, te volgende en de eigen weg te gaan. Het werd, het was, het is gedaan.” in *Trouw* 2010) ontbreken in deze steekproef niet. De volgende teksten komen in de dataset weliswaar één keer voor, maar zijn vrij gebruikelijk: “Bijzondere mensen sterven niet, zij gaan wel, maar blijven toch voor altijd...” en “De strijd is gestreden met telkens nieuwe moed, verbazingwekkend krachtig. 't Is op. Zo is het goed.” in *De Telegraaf* van 2010. “Heel bijzonder, heel gewoon. Gewoon een heel bijzondere man.”⁸⁹ en “De herinnering aan haar zij tot zegen.” in *NRC* van 2010. De meeste geïnterviewde uitvaartbegeleiders hebben voorkeur voor minder gangbare teksten, maar zoeken met nabestaanden liever naar een persoonlijker formulering.

Wellicht dat rouwteksten in 2010 daarom vaak iets over de overledenen of diens laatste momenten zeggen: “Zo zorgzaam” en “meer dan bijzonder”. “Kleurrijk was zijn leven. Markant was hij als persoon.” “‘Zwarte gaten? Boeken lezen? Marathons? Geraniums? Alpen- en andere cols befietsen? De homepage moderniseren? Wie zal het zeggen?’ (Dit schreef Henk nadat hij in 2009 na 40 jaar bij het KNMI met pensioen was gegaan.)” “Haar hele leven ijzersterk geweest. [...] Tot het laatst de regie in handen.” Soms is het citaat van de overledene zelf: “‘Niet alles heeft een eind, maar ook niet alles heeft een begin. Wat eeuwig duurt is nooit begonnen.’ (H.F.)” “‘Zo is het en niet anders.’ Wim.”

7.3 Omschrijvingen van emotionele en sociale waardering

In de eerste alinea van dit hoofdstuk werden al diverse voorbeelden gegeven van het verdriet waardoor nabestaanden getroffen worden bij het overlijden van een naaste. Men is echter niet alleen maar verdrietig, maar tegelijkertijd vaak ook dankbaar: “Verdrietig, maar dankbaar voor al haar liefde”, “Verdriet en dankbaarheid gaan samen nu”, “Bedroefd, maar dankbaar dat zij door haar levenslust en strijdbaarheid en met de steun van haar gezin, ook de afgelopen vijf jaar in ons midden kon zijn.” “Met droefheid geven wij kennis van het feit dat onze voormalig directeur en oprichter [...] is overleden. [...] Wij zijn dankbaar voor wat hij voor het bedrijf heeft betekend.” De combinatie van verdriet en dankbaarheid komt in 2010 verhoudingsgewijs veel vaker voor dan in 1980, waar de droefenis op zichzelf prominenter aanwezig is in de rouwberichten. Dankbaarheid is ook in 1980 een veel geuite emotie,

⁸⁹ Vaak staat er in rouwteksten in plaats van “man” ook “mens”.

absoluut komt het veel vaker voor dan in 2010, maar staat vaker los van verdriet in een advertentie: “Dankbaar, dat wij hem zo lang in ons midden mochten hebben, is na een korte ziekte op 9 oktober van ons heengegaan [...]” “Zij heeft voor ons als kinderen en kleinkinderen heel veel betekend.” “Dankbaar voor haar levenswijsheid, warmte en genegenheid die zij [...] heeft kunnen geven.” Deze waardering voor de kwaliteiten van de overledene bij leven wordt in 1980 in zijn algemeenheid geuit. In 2010 is die vaak rechtstreeks aan de overledene gericht: “Ik had het voorrecht je te leren kennen en ruim 25 jaar zaken met je te doen. Daarvoor bedank ik je en ik zal het zwarte petje met de gele letters met nog meer respect dragen.” “Met een diep gevoel van bewondering, respect en liefde hebben wij u, ondanks uw doorzettingsvermogen, langzaam afstand zien doen van alles wat u in het leven belangrijk vond en bent u tenslotte [sic] vredig heengegaan.” “Bedankt voor alles, super pa, rust zacht. Je trotse zonen.”

Dank is er in 2010 met regelmaat voor de verzorgers van de inmiddels gestorvene. In 1980 gebeurt dit slechts tweemaal. In Trouw staat bijvoorbeeld geschreven: “Allen die werkzaam zijn in het verpleegtehuis *'t Kleyne Vaert* te Enschede: hartelijk dank voor jullie inzet en kracht die we mochten ervaren!” In 2010 staat in zeventien rouwadvertenties een dergelijk dankwoord waarin met name grote waardering voor de “liefdevolle verzorging” wordt uitgesproken.

OVERLEDENE PERSOONLIJK AANGESPROKEN IN RAV	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010		TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV waarin overledene persoonlijk wordt aangesproken	0	16	5	13*	0	0		5	29	34
* twee partijen in een RAV: familie + werk (familiebedrijf) (zie <i>De Telegraaf</i> 15-05-2010, nr. 4)										
Aangesproken door:										
Familie	0	6	3	8	0	0		3	14	17
Vrienden	0	4	0	1	0	0		0	5	5
Werk	0	0	2	2	0	0		2	2	4
Studentenvereniging/-huis	0	2	0	0	0	0		0	2	2
Onbekend	0	4	0	3	0	0		0	7	7

Het al eerder genoemde persoonlijk aanspreken van de overledene lijkt een ontwikkeling van recenter datum. In 1980 komt het slechts een handvol keren voor en alleen in *De Telegraaf*. Dan wordt de overledene door directe familieleden en de voormalig werkgever aangesproken: “Mijn zoon, jij maakte van onze liefde een tempel. Een nieuwe lente zonder jou is

onvoorstelbaar.” “W., we zullen je missen. Je laat in ons bedrijf een open plaats achter, die moeilijk door een ander te vervangen zal zijn.” In voorgaande hoofdstukken zijn al diverse voorbeelden uit 2010 ter sprake gekomen. Van de persoonlijke uitspraken door nabestaanden is in 2010 met name opvallend dat deze nu ook door vrienden worden gedaan: “Diep bedroefd zijn wij dat onze lieve en zo bijzondere vriendin er niet meer is. [...] Wat heb je je best gedaan om hier te blijven. Lieve J., B., L. en D., lieve I. en M., wat een verdriet.” Daarnaast is in een zevental keren niet duidelijk door wie de overledene wordt toegesproken.

Niet alleen worden gestorvenen persoonlijk aangesproken, in 2010 krijgen ze ook vaker persoonlijke benamingen en bijnamen in rouwadvertenties. Dit geldt met name voor overleden ouders en grootouders. Hoewel bijvoorbeeld vaders in 1980 ook af en toe “papa” of “ons pa(p)” genoemd worden, worden familieleden in rouwadvertenties van 2010 met veel grotere regelmaat beschreven met “pappie”, “mam”, “schoonmamma”, “mijn broertje”, “opi”, “omi”, “omama”, “nanna”, “beppe”, “supertante” of “ons aller oom B.”. Ook “opa Paardje” en “opa Gitaar” ontbreken niet. In bijlage 10.12 is een overzicht van gevonden bijnamen opgenomen.

Sowieso zijn ouders en grootouders over het algemeen de overledenen die in 2010 de grootste verscheidenheid en meeste superlatieven wat betreft persoonlijke eigenschappen toegedicht krijgen. Overleden ouders worden in rouwadvertenties onder meer geëerd als “*pater familias*”, de “spil van het gezin” en de eerder genoemde “*queen-bee* van de familie”. Ook wordt in relatie tot vaders en moeders gesproken over “de bindende factor”, “erudiet”, “kranig”, “markant” en “super”. Grootouders zijn onder andere “toegewijd”, “trots”, “wijs”, “geweldig”, “stoer” en “fantastisch”.

De persoonlijke eigenschap die niet alleen in relatie tot familieleden, maar ook tot vrienden, oud-collega’s, studiegenoten het meest genoemd wordt, is “lief”. Hoewel in 2010 de frequentie lager is en verscheidenheid in andere beduidend eigenschappen groter dan in 1980, spreekt men in de overgrote meerderheid van de advertenties over of “geliefde” (vooral in 1980) of “lieve” (vooral in 2010) personen. Van elke tien van deze termen wordt er in beide jaargangen gemiddeld één verder versterkt door er een extra woord voor te plaatsen: “innig”, “zeer” of “boven alles” (geliefd) en “(aller)liefste” of “zeer lief” of “lieve, lieve”. Soms wordt dit onderscheid ook gemaakt binnen één advertentie: “mijn lieve vriendin, mijn allerliefste moeder, onze bijzondere grootmoeder en overgrootmoeder; onze lieve C.” of “mijn geliefde echtgenoot, onze lieve en bijzondere vader, schoonvader en opa”.

PERSOONLIJKE EIGENSCHAPPEN OVERLEDENE	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAL 1980	TOTAL 2010	TOTAL
geen	19	26	27	37	21	14	67	77	144
<i>waarvan alleen (familie)rol, zonder pers.eig.</i>	14	9	23	22	13	11	50	42	92
% geen pers. eig. genoemd t.o.v. van totaal aantal RAV	18,6	19,3	22,0	41,6	18,3	22,2	19,7	26,8	23,0
type eigenschap:									
lieve, geliefde	58	66	75	36	84	38	217	140	357
% geen pers. eig. genoemd t.o.v. van totaal aantal RAV	56,9	48,9	61,0	40,4	73,0	60,3	63,8	48,8	56,9
<i>waarvan (aller)liefste, boven alles/innig/zeer lieve, geliefde</i>	9	5	7	6	8	6	24	17	41
beste	5	0	1	0	0	0	6	0	6
bijzonder	1	8	1	7	0	1	2	16	18
creatief	0	5	1	1	0	0	1	6	7
dapper, kranig, moedig, strijdbaar	2	8	1	5	0	2	3	15	18
dierbaar	7	13	11	2	2	3	20	18	38
fijn, prettig	1	2	1	2	2	0	4	4	8
blijmoedig, enthousiast, levenslustig, opgewekt, optimistisch, vrolijk	2	17	5	6	0	5	7	28	35
grappig, humor, geestig	0	5	0	3	0	0	0	8	8
inspirerend, inspirator	0	4	1	2	0	2	1	8	9
onvergetelijk	3	4	5	5	1	2	9	11	20
trouw	3	1	0	0	2	0	5	1	6
(goede) vriend(elijk), onbaatzuchtig, gewaardeerd	10	21	9	11	3	4	22	36	58
warm, genegen(heid), toegewijd, toewijding, betrokken(heid)	2	9	2	6	1	4	5	19	24
(levens)wijs(heid), geleerd, intelligent	3	0	1	0	1	1	5	1	6
zorgzaam, hartelijk, gastvrij, gezellig	10	6	22	6	23	9	55	21	76
gerelateerd aan werk	15	16	14	8	5	3	34	27	61

Zoals uit de hierboven afgedrukte tabel met de meest voorkomende persoonlijke eigenschappen blijkt, zijn andere karakteristieken die in de rouwadvertenties van de steekproef met grote regelmaat voorkomen in 1980 zorgzaamheid en dierbaarheid. Bij uitzondering worden dan ook eigenschappen als “rustig”, “zachtmoedig” en vroomheid (“diep in God gelovend”, “met ijver en trouw en liefde voor Christus’ kerk”, “vol geloofsvertrouwen”) weergegeven. In 2010 verschuift de aandacht en worden humor, creativiteit, levenslust en dapperheid benoemd en geroemd. Vaker wordt de inmiddels overledene ook getypeerd met een lange rij persoonlijke eigenschappen: “onze entertainer, fotograaf, cineast, commentator, humorist, criticus, pianist, lawaaimaker, *non-playing non-*

captain, man-achter-de-schermen, gelukszoeker, pechvogel, filosoof, lieverd en vriend”, “haar uitbundige vriendschap, haar aanstekelijke enthousiasme, haar tomeloze werklust [...] bron van inspiratie”, “mijn lieve echtgenoot, onze zorgzame papa en fantastische opa [...] dermatoloog in hart en ziel, vol liefde en toewijding”. “Hij heeft het allermooiste leven gehad, hij heeft ons laten genieten van zijn talenten. Hij heeft ons leren kijken om te zien wat schoonheid is. Wat moeten we zonder hem?” In de reactie op het overlijden wordt de overledene vaak uitgebreid getypeerd.⁹⁰ In beide jaargangen wordt tevens in ongeveer gelijke mate gesproken over “dierbare”, “fijne” en “onvergetelijke” personen.

Een grote verscheidenheid aan persoonlijke eigenschappen wordt eveneens aangetroffen in de advertenties die zijn geplaatst door voormalig werkgevers. Uiteenlopende kwaliteiten, meestal in nauwe relatie tot gedane (vrijwilligers)werkzaamheden zoals “contactuele eigenschappen”, “vakkennis”, “inzet” en “collegialiteit”, worden uitgelicht en vooral “gewaardeerd”. Hoewel met regelmaat erg op de persoon toegespitst en dus persoonlijk, behoren de genoemde eigenschappen door werkgevers minder tot de excessen dan bijvoorbeeld die voor familieleden. Afwijkingen zijn met name de niet-werkgerelateerde waarden die aan de overledene bij leven gehecht werden, zoals “vriendschap”.

Er zijn ook enkele uitzonderingen op al deze lofprijzingen. Niet ieders leven liep immers op rolletjes. Zo wordt in 1980 gesproken over een “moegestreden Kind”. In 2010 is men verhalender en dramatischer: “Ze was aan het eind van haar Grieks.”, “Mamma was geëngageerd en had grote belangstelling voor (Engelse) taal en cultuur, maar kon aan haar talenten de laatste 12 jaar helaas geen inhoud meer geven.” en “Niet voor het geluk geboren. Als je het vond werd het je weer afgenomen. Onze plannen voor Griekenland mochten ook al niet doorgaan. [...] Lieverd, voor altijd bij ons, wees nu maar gelukkig met P.”

Hiernaast moet ook opgemerkt worden dat aan meer overledenen in 2010 dan in 1980 geen enkele persoonlijke eigenschap wordt toegedicht. Dan spreekt men enkel over de (familie)rol die diegene had in verhouding tot de plaatser (“onze vader”, “mijn echtgenote en moeder”, “onze oud-collega, de heer”) of zelfs dat niet en wordt alleen de naam genoemd en naast de aankondiging van het overlijden.

⁹⁰ Een extreem voorbeeld daarvan, op rijm, staat in het *NRC* van 2010: “Prachtig in de make-up, haar mooiste kleding aan. Zo trots als een pauw, ging ze daar ieder jaar weer staan. De koninklijke loge in de Arena was haar plek, zwaaien lachen huilen niets was haar te gek. De Toppers concerten waren het moment van het jaar. Meezingen en genieten; dat was leven voor haar. De vraag hoe het met haar gezondheid ging lachte zij stevast weg en ze zei altijd één ding: ‘Jongens als ik volgend jaar maar haal. Het publiek komt speciaal voor mij dat is het verhaal.’ De reis naar Moskou zullen wij nooit vergeten. Alles wilde ze zien in haar rolstoel gezeten. Bij de excursie naar het Rode Plein, grote paniek, we waren haar kwijt. Na uren wachten terug in de bus stelde zij eigengereid: ‘Dat Rode Plein is niet rood, maar grijs. Vond er geen barst aan, dus ik ging ik zelf op reis.’ We zullen haar nu moeten missen. Wat blijft zijn de mooie moment, die zijn nooit uit te wissen.”

Niet alleen door werkgevers, maar door vele plaatsers van rouwadvertenties inzage gegeven in het arbeidzaam leven van de overledene. Naast het al dan niet noemen van persoonlijke eigenschappen wordt met name in het *NRC*, maar ook in *De Telegraaf*, melding gemaakt van beroepen en verworven titels en onderscheidingen van de gestorvene bij leven. De meeste van hen bevonden zich hoog op de sociaal-maatschappelijke ladder. Een overzicht van de in de rouwadvertenties aangetroffen titels en onderscheidingen is in bijlage 10.12 opgenomen. De beroepen waren te uiteenlopend om duidelijk te schematiseren, maar het gaat hierbij om onder meer (dieren)artsen, directeurs, bestuursleden, hoogleraren, politiecommissarissen en predikanten (alleen in *Trouw*). In sommige advertenties staat zelfs een complete werkgeschiedenis, al dan niet met een kort curriculum vitae. Een van de weinige duidelijke uitzonderingen op deze prestigieuze werknemers is een advertentie voor een magazijnmedewerker van de *Maggi-fabriek* in *De Telegraaf* van 1980. In *Trouw* worden beroepen en onderscheidingen slechts zeer sporadisch opgenomen in het rouwbericht.

Het valt verder op dat in de advertenties voor vrouwen beroepen en titels veel minder frequent voorkomen dan in die voor mannen. Een onderwijzeres en een procureur generaal worden genoemd in 1980. In 2010 worden een aantal creatieve beroepen (beeldhouwster, balletdanseres) en onderscheidingen vermeld. Bij een tweetal vrouwelijke overledenen is hun academische titel (“Mr.”, “Med. Dra.”) opgenomen. Ook zijn er advertenties geplaatst voor een maatschappelijk werkster en een medewerkster van de plaatselijke speelgoedwinkel: “G. was het gezicht van de *Intertoys* in ons winkelcentrum.”

7.3 Subconclusie

Wanneer er openlijk op het overlijden of de overledene zelf wordt gereageerd, is dit voornamelijk met verdriet en dankbaarheid. In 2010 is de verscheidenheid aan emotionele reacties groter, zowel wat betreft de reactie op het overlijden zelf als bij de typering in persoonlijke eigenschappen van de overledene bij leven. Zelfs het verdriet zelf kent in 2010 diverse vormen.

Geuite emoties in advertenties zijn ten opzichte van 1980 persoonlijker en verhalender, wat duidt op een verandering in de omgang met de dood, misschien zelfs een detaboeïsering. Standaardformuleringen worden losgelaten, met uitzondering van rouwteksten wellicht, en er is ruimte voor informalisering. Vrijwel alle mogelijke aspecten van een persoon en diens leven komen terug: liefde, familiegevoel, vriendschap, het arbeidzaam leven, religiositeit, omgang met ziekte en dood. Minder frequent, maar niet ongenoemd, zijn verwijzingen naar eigenzinnigheid, fysieke aantrekkelijkheid, dapperheid en vechtlust. In een enkel geval

worden ook minder prettige kenmerken vermeld, al is dit bij grote uitzondering, en bedrijven of goede doelen aangeprezen. Opvallend afwezig zijn eigenlijk alleen toespelingen op seksualiteit. Toch lijken de advertenties (nog) niet op die uit de Romantiek die qua dramatiek veel verder gingen.

Wanneer in 2010 extremere reacties geuit worden, zijn deze vaak gericht tot de overledene zelf. Voor de lezer van de rouwadvertentie is met enige regelmaat niet duidelijk in welke verstandhouding de schrijver tot de overledene staat. De plaatser van de advertentie deelt zijn rouw dus niet met de publieke lezer, maar houdt deze dichtbij en privé door zich op de overledene te richten of op de intieme kring die inhoud van de rouwadvertentie kan plaatsen. Tijdens de Romantiek werd rouw juist met het brede lezerspubliek gedeeld.

Het in toenemende mate persoonlijk aanspreken van de overledene duidt bovendien, net als bij het op actieve wijze benoemen van het dode lichaam, op sekwestratie. Men praat tegen de doden alsof deze nog levend zijn.

Het is verder opvallend dat in de hier onderzochte advertenties vaak geen reactie op het overlijden blijkt en geen enkele persoonlijke eigenschap genoemd wordt. Men geeft vaak nog altijd relatief zakelijke kennisgevingen door.

8. Conclusie

In dit verkennende onderzoek, waarin de inhoud van rouwadvertenties uit 1980 en 2010 is vergeleken, zijn vele vragen gesteld omtrent wat en hoeveel in rouwadvertenties wordt medegedeeld over dood, de overledene, de uitvaart en de reacties van nabestaanden. Een soortgelijk onderzoek van Herman Franke uit 1985 fungeerde hierbij als leidraad. Hoewel Franke het niet benoemde, doet zijn conclusie van toegenomen persoonlijke, doch verhullende terminologie een sekwestrerende houding ten aanzien van de dood vermoeden: men spreekt er liever niet expliciet over. In de subconclusies van voorgaande hoofdstukken zijn de onderzoeksresultaten aan de hand van sekwestratie, alsook kenmerkende ontwikkelingen voor de recente onderzoekperiode, namelijk individualisering, informalisering en secularisering, geduid. De belangrijkste vragen, namelijk de centrale onderzoeksvragen, staan echter nog open. In de inleiding is de volgende probleemstelling geïntroduceerd:

Veranderen houdingen van mensen ten aanzien van de dood van naasten, zoals zichtbaar is in rouwadvertenties, in de periode van 1980 tot en met 2010? Zo ja, op welke manier en hoe is dit te verklaren?

De eerste onderzoeksvraag kan bevestigend beantwoord worden: houdingen van mensen ten aanzien van de dood van naasten zijn inderdaad veranderd wanneer rouwadvertenties van 1980 worden vergeleken met die van 2010. De manier waarop is echter nogal tweeledig.

Enerzijds wordt in een toegenomen aantal rouwadvertenties noch informatie gegeven over het overlijden, de gestorvene, de uitvaart noch een reactie van nabestaanden op het sterven of de overledene kenbaar gemaakt. Het doodgaan zelf wordt vrijwel geheel met eufemismen omschreven of überhaupt niet genoemd. De uitvaart vindt vaker in besloten kring plaats en over een afscheids- of condoleancemoment wordt relatief weinig gesproken. Zelfs een adres om contact op te nemen met de nabestaanden – in Frankes onderzoek nog als enige acceptabele contactvorm van de vroege jaren tachtig genoemd – ontbreekt in 2010 met regelmaat. De dood is in toenemende mate gesekwestreerd. Buiten de intieme kring, betreft men niemand. Men spreekt er niet over, maar onttrekt de dood aan het zicht.

Anderzijds wordt in 2010 in de rouwadvertenties, waar wel mededelingen over de overledene en de uitvaart gedaan worden, meer informatie gegeven over het lichaam van de overledene en dienst locatie, de mogelijkheden tot het betuigen van deelneming en de uitvaart

dan in 1980. De door Franke gesignaleerde trend van verregaande medicalisering en vermijden van al wat met ziekte en dood te maken heeft, zet niet door. Zoals is gebleken uit de advertenties in deze steekproef is de *locus mortis* niet vanzelfsprekend in een institutie op afstand, maar sterft men soms ook thuis en wordt het lichaam van de overledene weer vaker in huis opgebaard. In de rouwadvertenties worden daarnaast uitgebreide en verschillende typen afscheids- en condoleancemomenten vermeld en over de overledene wordt met veel lovende woorden gesproken. Dit duidt geenszins op sekwestratie, maar juist op een toegenomen betrokkenheid bij de gestorvene en diens afscheid.

De diversiteit in uitdrukkingen is in rouwadvertenties van 2010 veel groter dan in die van 1980. Men laat traditionelere terminologie en elementen steeds meer los. In het bijzonder in reactie op het overlijden en de beschrijving van (het leven van) de overledene worden verschillende, soms zeer persoonlijke bewoordingen gebruikt. In zoverre heeft men gebroken met de soberheid van de voorliggende decennia. Opvallend is echter het grote gebruik van eufemismen. Vooral woorden die direct naar de dood, de overledene, de periode tot en elementen van de uitvaart verwijzen, worden in 2010 in toenemende mate verbloemd. Van een terugkeer naar de Romantische pathos, zoals beschreven door Franke, is vooralsnog geen sprake. Hoewel er meer variëteit bestaat, bevinden de bewoordingen zich niet in de excessen, maar op het omzichtiger middenveld. Dat dit middenveld verbreed is ten opzichte van 1980 toont wel beweging aan.

Wat rouwadvertenties uit de steekproef van 2010 ook duidelijk laten zien, is dat secularisering aan terrein heeft gewonnen ten opzichte van 1980. Steeds minder vaak wordt melding gemaakt van een (christelijke) godheid in de rouwberichten. God heeft minder invloed op zowel het sterven zelf als de gebruiken rondom de uitvaart. De woordkeuze, zoals in rouwteksten, en beschreven rituelen, zoals uitvaartbijeenkomsten, zijn relatief profaner van aard dan in 1980. Buiten een teruggang in christelijke elementen is in de rouwadvertenties geen opvallende toe- of afname van andersoortige religieuze uitingen aangetroffen. Men richt zich in advertenties van 2010 eerder op de overledene zelf dan op het spirituele.

Het loslaten van voorheen gebruikelijke gedragsstandaarden en bewoordingen, geënt op (christelijk) religieuze of andere normen, is eveneens een teken van informalisering. Het sterfmoment, de periode tot de uitvaart en de uitvaart zelf zijn niet langer gebonden aan traditionele normen, bewoordingen en locaties. De keuzevrijheid is vergroot en de grote verscheidenheid aan mogelijkheden en gebruiken rondom overlijden wordt tot in extenso benut. Het frappante is daarbij dat moderne uitvaartrituelen niet alleen informeler van aard

worden, maar dat, door zowel nabestaanden als overledenen, ook diverse restricties (eisen en verzoeken) opgeworpen worden.

Hiermee lijkt het individualisme in rouwadvertenties dubbele accenten te hebben. De ene keer wordt er, al dan niet op verzoek van de inmiddels overledene zelf, geen informatie verstrekt en de lezer van het afscheid geweerd. De andere keer is er een overdaad aan informatie en mag of moet de lezer van alles. Er bestaat een grotere variëteit in bewoordingen, wensen van overledene en nabestaanden met betrekking tot het afscheid. Zo wordt een zeer eigen rouwadvertentie gepresenteerd. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de vele verschillen in opmaak die in rouwadvertenties uit 2010 zijn aangetroffen. Deze toegenomen variëteit in (verbloemende) terminologie en opmaak duidt op een groeiend verlangen naar uniciteit.

Hoewel de terminologie van 2010 minder afstandelijk is dan die van 1980 en een grotere variëteit kent, is het echter opmerkelijk dat de woordkeuze veel vaker vermijdt te expliciteren dat het om een overledene gaat en om een definitief afscheidsmoment besluitende in een begrafenis of crematie. Men spreekt liever over “papa” of noemt het dode lichaam bij de voornaam, haalt deze in huis om “afscheid te nemen” in plaats van in het rouwcentrum op te baren, men “condoleert” niet, maar “komt samen”. Er vindt geen “beaarding” plaats, maar men “begeleidt moeder naar de laatste rustplaats”. De dood wordt omschreven en benaderd als zijnde levend en in die zin wordt de dood ook in deze meer onthullende advertenties wel degelijk ontkend.

Uit het onderzoek blijkt tevens de functie van rouwadvertenties te zijn veranderd. De eerste rouwadvertenties behelsden, in de traditie van aansprekers, aanvankelijk de aankondiging van het overlijden van een persoon. Daarnaast dienden advertenties als uitnodiging, ofwel voor aanwezigheid bij de uitvaart ofwel voor het anderszins tonen van betrokkenheid.

Anno 2010 bestaat de rouwadvertentie vaak niet langer uit de kennisgeving van een sterfgeval aan de publieke buitenwereld, noch heeft deze een specifiek uitnodigende functie. Steeds vaker fungeert het bericht als een persoonlijk memorandum van nabestaanden aan de overledene. Met grotere regelmaat deelt men niet met de lezer in welke verhouding de schrijver tot de overledene staat. Eerder overledenen worden in herinnering gebracht bij de nabestaanden en er wordt gesproken tegen de overledene alsof deze nog leeft.

Kortom, de ambivalente houding ten aanzien van de dood, door deze enerzijds te verzwijgen en anderzijds te benoemen maar te verhullen, zijn mijns inziens beide een uiting van sekwestratie. Beide zijn immers een ontkenning van de eindigheid van het leven, van het er

niet meer zijn, van sterfelijkheid. Wel maakt de verbreding van het middenveld van 2010 ten opzichte van dat van 1980 duidelijk dat er sprake is van beweging. Deze beweging is anders dan Franke, Giddens, Gorer en Ariès vermoedden. De toekomst zal uitwijzen of met betrekking tot de dood de excessen gevonden worden of men zich op een variabel, doch verbloemend middenterrein blijft bewegen.

9. Literatuurlijst

- Ariès, P. (1975), *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Ariès, P. (1987), *Het beeld van de dood*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Bakker, P. en O. Scholten (2009), *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie*. Amsterdam: Kluwer.
- Bakker, J. en J. de Wit (2000), *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blumer, H. (1954), 'What is Wrong with Social Theory?'. In: *American Sociological Review. Official Journal of the American Sociological Society*, vol. 19-1 (februari), pp. 3-10.
- Bowen, G. (2006), 'Grounded Theory and Sensitizing Concepts'. In: *International Journal of Qualitative Methods*, vol. 5-3 (september), pp. 1-9.
- Brinkman, J. (2000), *De vragenlijst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Brunt, E. en L. Brunt (1981), *Het goede leven. Synopsis*. Zutphen: Nauta.
- Bryman, A. (2001), *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press.
- Clark, D. (red.) (1993), *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Duyvendak, J. en M. Hurenkamp (red.) (2004), 'Inleiding. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.' In: Duyvendak, J. en M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Elias, N. (1984), *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd. Essay*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.
- Franke, H. (1984), 'Het heengaan van de dood. Over de veranderende inhoud van overlijdensadvertenties (1794-1983)'. In: *Sociologisch Tijdschrift*, vol. 11-2 (oktober), pp. 286-326.
- Franke, H. (1985), *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Froggatt, K. (2001), 'Life and death in English nursing homes: sequestration of transition?'. In: *Ageing and Society*, vol. 21, pp. 319-332.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

- Gorer, G. (1965), *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. Londen: Cresset Press.
- Groskamp-Ten Have, A. (1940), *Hoe hoort het eigenlijk?* Amsterdam: H.J.W. Becht.
- Hart, P.D. 't (1983), 'De eerste overlijdensadvertenties in de Nederlandse kranten'. In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, pp. 243-269.
- Hoonard, W. van den (1997), *Working with Sensitizing Concepts. Analytical Field Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Joosten, H. (1990), 'Doodgaan: geen 'doodgewoon' gebeuren'. In: Zeijden, A. van der (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Cultuurgeschiedenis van de dood*. Amsterdam: Rodopi, pp. 114-142.
- Kellehear, A. (1990), *Dying of Cancer. The Final Year Of Life*. Chur: Harwoord Academic Publishers GmbH.
- Leget, C. (2008), *Van levenskunst tot stervenskunst. Over spiritualiteit in de palliatieve zorg*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Nijhof, G. (2003). *Tekstsociologie. Over de talige constructie van de sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Quartier, T. (2008), 'Een kerkelijke uitvaart met betekenis? Symbolische uitvaart als handelingsmodel.' In: Tongeren, L. van (red.), *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*. Kampen: Gooi en Sticht, pp. 113-126.
- Prisma Handwoordenboek Latijn-Nederlands* (1992), Mallinckrodt, H. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum B.V.
- Spruit, R. (1986), *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremen en rouw*. Houten: Unieboek.
- Tongeren, L. van (2007), 'Uitvaartrituelen in beweging. Een signalement ter inleiding'. In: Tongeren, L. van (red.), *Vaarwel. Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*. Kampen: Gooi en Sticht, pp. 7-14.
- Van Dale Etymologisch Woordenboek* (1997), Veen, P. van en N. van der Sijs. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (1992), Geerts, G. en H. Heestermans (red.). Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Weegink, B. (2007), *Einde oefening. De boodschap van de rouwadvertentie*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen (red.) (2001), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

- Wouters, C. en H. ten Kroode (1985), 'Geen bloemen, geen bezoek'. In: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, vol. 3-2 (juni), pp.20-24.
- Wouters, C. (1990), *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Zeijden, A. van der (1987), 'De kwantitatieve methode in het onderzoek naar de houding ten aanzien van de dood'. In: *Groniek, Gronings historisch tijdschrift*, vol.99, pp. 88-97.
- Zeijden, A. van der (red.) (1990), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De cultuurgeschiedenis van de dood*. Amsterdam: Atlanta.
- Zeijden, A. van der. (1999), 'In de ban van de dood'. In: Strouken, A. en A. van der Zeijden (red.), *De dood onder ogen zien. Veranderende opvattingen over sterven en dood*. Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, pp. 20-28.

10. Bijlagen

- 10.1 Overzicht en toelichting indicatoren bronnenonderzoek
- 10.2 Interviewopzet
- 10.3 Plaats van rouwadvertenties in desbetreffend dagblad
- 10.4 Lay-out: aanvullende informatie
 - Afbeeldingen
 - Lengte van rouwadvertenties in regels
- 10.5 Steekproefpopulatie: aanvullende informatie
 - Aantal rouwadvertenties voor één overledene
 - Aantal identieke rouwadvertenties in meerdere kranten
 - Specificatie ondertekening van de rouwadvertenties
 - Verdere specificatie van familie als plaatser van rouwadvertenties
 - Toevoegingen bij ondertekening van de rouwadvertenties
 - Specificatie *in memoriam* bij ondertekening
- 10.6 Woord voor sterven: aanvullende informatie
 - Woord voor sterven (dood): absolute aantallen
 - Specificatie passieve en actieve woorden voor sterven (dood)
- 10.7 Doodsoorzaak: aanvullende informatie
- 10.8 Het lijk: aanvullende informatie
 - De locatie van (het lichaam van) de overledene
- 10.9 De uitvaart: aanvullende informatie
 - Specificatie type bijeenkomst
- 10.10 Verwachte reactie van anderen: aanvullende informatie
 - Specificatie afwijkende bewoording afscheidsmoment
 - Specificatie afwijkende locatie voor afscheidsmoment
 - Specificatie bewoording voor condoleancemoment
 - Specificatie verdere wensen
- 10.11 Uitingen van verdriet, troost en rouw: aanvullende informatie
 - Specificatie (reacties op) sterfmoment
- 10.12 Omschrijvingen van emotionele en sociale waardering: aanvullende informatie
 - Specificatie koosnamen
 - Specificatie titels en onderscheidingen

10.1 Overzicht en toelichting indicatoren bronnenonderzoek

Indicator	Toelichting + <i>indicatie van hieruit afleidbare informatie</i>
-----------	--

Dagblad + datum publicatie

Afbeeldingen	Beschrijving afbeelding en plaats in RAV. <i>Type en frequentie?</i>
Lengte	De lengte van RAV in regels, exclusief witregels en afbeeldingen. <i>Hoe lang zijn rouwadvertenties gemiddeld? Wat wordt in korte RAV wel en vooral ook niet vermeld?</i>
Afwijkingen lay-out	Afwijkingen in lay-out, zoals typografie, opvallende rouwranden, kolombreedte, grootte, opzet. <i>Persoonlijker, meer variatie in 2010?</i>

Naam overledene	Volledige weergave van naam overledene. <i>Bijvoorbeeld katholieke (doop)naam, maar geen kerkelijke uitvaart? Allochtone namen?</i>
Roepnamen, bijnamen, toevoegingen	Andere (<i>persoonlijke</i>) aanspreekvormen van overledene dan officiële (doop)naam.
Gender	Man of vrouw (Vaak niet expliciet genoemd, maar o.b.v. overige gegevens in RAV af te leiden.) <i>Verhouding mannen en vrouwen?</i>
Geboortedatum	
Geboorteplaats	<i>Check voor spreiding.</i> <i>Zijn mensen dicht bij hun sterfplaats geboren?</i>
Sterfdatum	<i>Hoeveel ruimte zit er tussen sterfdatum en plaatsing van RAV? Veel tijd betekent vaak dat de uitvaart al heeft plaatsgevonden.</i>
Sterfplaats	<i>Check voor spreiding (m.n. Randstedelijk of nationaal).</i> <i>Zijn mensen dicht bij hun geboorteplaats gestorven?</i>
Leeftijd in jaren	Ofwel expliciet genoemd in RAV ofwel berekend a.d.h.v. geboorte- en sterfdatum (dan cursief gedrukt) <i>Spreiding; Gemiddelde leeftijd van overledenen in RAV; Verschillen tussen jong en oud?</i>

Beroepen, titels, onderscheidingen	<i>Worden deze genoemd? Vooral hoog op sociaal-maatschappelijke ladder of willekeurig? (Check voor representativiteit)</i>
Persoonlijke eigenschappen	Bijvoeglijke naamwoorden en andere toelichtingen op (het leven van) de overleden persoon. <i>Niet vermeld of met name positief?</i>

Plaatsers van RAV	Overkoepelende term voor uit wiens naam RAV wordt geplaatst: familie, vrienden, werk, executeur testamentair, anders.
Familiegraad	Verdere specificatie van bovenstaande indicator. Indien familie, welke graad van verwantschap (1 t/m 4) (vaak niet expliciet genoemd, maar o.b.v. overige gegevens in RAV af te leiden). <i>Alleen nuclear family of ook extended? Hoe vaak alleen schoonfamilie?</i>
Aantal plaatsers in naam	<i>Hoeveel namen worden genoemd bij de nabestaanden? Hoe vaak samenvoegingen (kinderen, kleinkinderen, uit aller naam)?</i>

Woord voor sterven	Letterlijke weergave van woord(en) gebruikt om duidelijk te maken dat iemand gestorven is.
Dood-woord (één woord)	Simplificatie van bovenstaande indicator: vaak in één (werk)woord gevat.
Doodsoorzaak	Letterlijke weergave van evt. genoemde doodsoorzaak: leeftijd, ziekte, ongeval. <i>Frequentie?</i>
Sterfplek	<i>Sterfplek wel of niet genoemd? Bijvoorbeeld thuis, verpleeg- of ziekenhuis?</i>
Woord voor het lichaam	Letterlijke weergave van benaming van het lichaam van de overledene. <i>Afstandelijke of persoonlijker term? Duidelijk dat het om het lijk (de overledene) gaat of net alsof het nog om levende persoon (Hans, moeder, etc.) gaat?</i>
Locatie lichaam	Locatie van het lichaam van de overledene (tot de uitvaart). <i>Waar verblijft de overledene: rouwcentrum, thuis?</i>

Type uitvaart, bijeenkomst	Letterlijke weergave van woorden voor uitvaart en evt. bijeenkomst. <i>Is er een aparte bijeenkomst voor de uitvaart? Welke woorden worden gebruikt voor de uitvaartplechtigheid?</i>
Type uitvaart (één woord)	Simplificatie van bovenstaande indicator: begrafenis (+ bijzetting) of crematie.
Aanwezigheid bij uitvaart	Indien datum, plaats en tijd van uitvaart bekend zijn. <i>Kan de lezer van RAV naar de uitvaart, mocht hij/zij dat willen?</i>
Verder gewenste reactie	Informatie over afscheid nemen, condoleren, bezoek, rouwstoet en verdere verzoeken/eisen. <i>Wat wordt, naast al dan geen deelname aan uitvaart, van de lezer verwacht? Welke verzoeken/eisen/verboden worden er gesteld?</i>
Adres	Type adres, indien bekend. <i>Kan men (schriftelijk) contact opgenomen worden met de nabestaanden (plaatsers van RAV)? Is er een direct of indirect (contact)adres?</i>
Reactie nabestaanden	Welke reactie geven nabestaanden op het overlijden en/of het leven van de overledene?
Wensen overledene	Heeft de gestorvene (bij leven) expliciete wensen/eisen geuit met betrekking tot uitvaart, etc.?

Rouwtekst	Letterlijke weergave van de eventuele rouwtekst. <i>Frequentie?</i>
Type rouwtekst	Classificatie bovenstaande indicator: tekst, gedicht, lied, uitspraak (al dan niet religieus).

Geloof	(Meestal niet expliciet genoemd, maar o.b.v. overige gegevens in RAV af te leiden, bijv. rouwtekst of type uitvaart). <i>Is uit de rouwadvertentie religieuze gezindte af te leiden? Aantal religieuze RAV afgenomen?</i>
--------	--

Verdere opvallendheden, afwijkingen	Alle opvallendheden waar in de hier genoemde indicatoren geen ruimte voor is (o.a. enige impliciete noties).
-------------------------------------	--

10.2 Interviewopzet

1 INTRODUCTIE STUDIE + ONDERZOEK

Sociologie: specialisatie cultuursociologie.

Voor vak maatschappelijk/wetenschappelijk debat bekeken, in casu 'Is de dood een taboe?'

Mede door werk in verpleeghuis komt dood dichtbij.

Interessant onderwerp, uitgebreid tot scriptie.

Voorgaand OZ van Herman Franke: analyse van RAV vanaf ca. 1800 tot 1980. Uitbreiden tot heden. Lopen trends door of worden deze doorbroken?

2 INTRODUCTIE INTERVIEW

Doel: verzamelen achtergrondinformatie + aanvulling op empirisch materiaal.

3 ACHTERGROND RESPONDENT

- Hoe lang werkzaam in de uitvaartbranche?
- Grootte bedrijf?
- Hoeveel uitvaarten gemiddeld per maand?

4 ORIENTATIE RAV

- Hoe gaat het opstellen van een RAV in z'n werk?
 - Zijn er eisen waaraan een RAV moet voldoen voor plaatsing? Verplichte elementen? Verboden elementen? Wie bepaalt dat? Wel eens meegemaakt dat iets niet kon?
 - Wie bepaalt de inhoud? Teksten? Aantal nabestaanden genoemd?
 - Zijn er boeken met voorbeelden? Hoe vaak vallen nabestaanden daarop terug?
- Hoe vaak bepalen stervenden zelf de inhoud van de RAV?
- Wie bepaalt de lay-out (typografie, grootte, afbeeldingen, etc.)? (nabestaanden, krant?)
- Wat zijn redenen voor een landelijke RAV te kiezen? (En niet?)
 - Hoe regelmatig komt dit voor? (bijv. van de laatste 20 uitvaarten) En voor lokale kranten/bladen?
- Merkt u veranderingen? Zo ja, welke? (invloed internet?)

5. RESULTATEN ONDERZOEK – S.V.P. REAGEREN (herkenning, verklaring?)

- Uit onderzoek blijkt dat tegenwoordig mensen minder vaak **begraven** en vaker **gecremeerd** worden. Dit blijkt niet direct uit het onderzoek, maar herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
- Wat is verhouding in uw werk ongeveer? Van de laatste 20 uitvaarten: hoe vaak begravenis, hoe vaak crematie?

- In 1980 werd over het **dode lichaam** m.n. gesproken als 'de overledene', soms zelfs als 'het stoffelijk overschot'. Tegenwoordig wordt het lichaam bij de (voor)naam genoemd of het gaat over 'vader', 'moeder', 'tante' of 'hij' of 'zij'. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
- In verhouding tot 1980 worden nu meer overledenen **thuis opgebaard**. In de theorie staat dat wij vanaf de jaren '50/'60 mensen het liefst wegstoppen in instituties (bijv. verzorgings- en verpleeghuizen) en na sterven het lichaam in rouwcentra opbaren. Alles om de confrontatie met ziekte en dood te vermijden. Nu halen we ze weer in huis. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
- Men krijgt men bij huis-opbaringen overigens **niet vaak gelegenheid afscheid te nemen**, dan staan er regelmatig eisen als “Geen bezoek”. Ook **uitvaarten zijn vaker besloten** dan in 1980, vaak op verzoek van de overledene. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
- Het aantal **kerkelijke, sacrale uitvaarten** is sinds 1980 sterk afgenomen. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
 - Is daarmee de invloed van religie en rituelen volgens u ook afgenomen?
- De **variëteit** in manieren en plaatsen voor afscheid nemen, condoleren en de uitvaart is in 2010 beduidend groter dan in 1980. Condoleances vinden bijvoorbeeld niet standaard plaats in het zaaltje van de kerk of op de begraafplaats, maar in hotels, restaurants, theaters. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
- *Verhoudingsgewijs worden in 2010 in veel minder RAV (contact-; correspondentie)adressen genoemd. Daarmee wordt de indruk gegeven dat lezers niet dienen te reageren. Herkent u dit en hoe zou u deze afwezigheid van adressen verklaren?*
- In verhouding tot 1980 staan er vaker **verzoeken van de overledene** in de RAV. Dit met betrekking tot wel of niet aanwezig zijn bij de uitvaart, wel of geen bloemen, het type bloemen, kledingverzoeken, etc. Herkent u dit en hoe zou u dit verklaren?
 - Uit theorie blijkt dat mensen steeds grotere hang naar maakbaarheid van leven en daarmee ook dood hebben (denk aan: euthanasie): geldt dit ook voor uitvaarten? Hebben stervenden veel invloed op de uitvaart? In welke zin? Meer dan voorheen?

6. SEKWESTRATIE: VERHULLING VAN MOEILIJKE KWESTIES, TABOE

- Uit theorie blijkt dat de dood steeds verder achter de schermen verdwijnt, geprivatiseerd wordt. Als u kijkt naar uw werkpraktijk en de mensen die u spreekt, bestaat er dan volgens u een taboe op de dood? Waaruit blijkt dit wel/niet?
 - Is dit veranderd (sinds de tijd dat u erin werkzaam bent)?

7. BEDANKT

10.3 Plaats van rouwadvertenties in desbetreffend dagblad

1980	Telegraaf pg.nr.	tot.pg.	NRC pg.nr.	tot.pg.	Trouw pg.nr.	tot.pg.
dinsdag, januari 15, 1980	8	28	12	14	10,11	20
vrijdag, februari 15, 1980	8	38	10	30	14	24
zaterdag, maart 15, 1980	10	110	8	36	8	36
dinsdag, april 15, 1980	6	26	8	18	7	16
vrijdag, mei 16, 1980	11	40	8	32	8	30
maandag, juni 16, 1980	4	22			8	14
dinsdag, juli 15, 1980	6	22	12	12	8	16
vrijdag, augustus 15, 1980			12	28	14	20
maandag, september 15, 1980	8	24	12	16	6	16
woensdag, oktober 15, 1980	8	30	10	22	8	16
zaterdag, november 15, 1980	13	84	10	38	8	36
maandag, december 15, 1980	6	22	12	14	12	14

2010	Telegraaf pg.nr.	tot.pg.	NRC pg.nr.	tot.pg.	Trouw pg.nr.	tot.pg.
vrijdag, januari 15, 2010	8	28	16	54	19	
maandag, februari 15, 2010	6	44	8	18	26	
maandag, maart 15, 2010	8	42	14	16	22	
donderdag, april 15, 2010	8	36	18	20	43	
zaterdag, mei 15, 2010	6	116	21,22	100	47	
dinsdag, juni 15, 2010			6	18	20	
donderdag, juli 15, 2010	8	28	6	18	16	
maandag, augustus 16, 2010	8	40	6	16	30,31	
woensdag, september 15, 2010	8	32	6	18	38,39	
vrijdag, oktober 15, 2010	8	28	8	54	43	
maandag, november 15, 2010	8	40	10	20	19	
woensdag, december 15, 2010	8	32	12	22	42,43	

geen gegevens beschikbaar

10.4 Lay-out: aanvullende informatie

AFBEELDINGEN	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
Aantal RAV met afbeeldingen	9*	38*	15	34*	1	22*	25	94	119
% RAV van totaal met afbeeldingen	8,8	28,1	12,2	38,2	0,9	34,9	7,4	32,8	19,0
* in sommige RAV staan meerdere afbeeldingen									
Type afbeeldingen:									
sterretje (geboortedatum)	1	18	0	15	0	16	1	49	50
kruisje (sterfdatum)	1	18	0	15	0	17	1	50	51
kruis links boven	2	0	0	0	0	0	2	0	2
kruis midden boven	6	2	15	3	1	1	22	6	28
kruisje (overleden nabestaanden)	0	12	0	6	0	8	0	26	26
<i>waarvan aantal kruisjes in totaal</i>	<i>0</i>	<i>18</i>	<i>0</i>	<i>7</i>	<i>0</i>	<i>13</i>	<i>0</i>	<i>38</i>	<i>38</i>
dierenpootjes	0	1 (2)	0	2	0	0	0	3	3
bedrijfslogo	0	3	0	8	0	0	0	9	9
foto	0	2	0	1	0	0	0	3	3
overig:									
* als witregel	0	1	0	0	0	0	0	1	1
dieren/natuur: olifant, ree, boom, schelp	0	2	0	1	0	1	0	4	4
drie auto's	0	0	0	1	0	0	0	1	1
raam	0	0	0	0	0	1	0	1	1
rij sterretjes	0	1	0	1	0	0	0	2	2
voorzittershamer	0	1	0	0	0	0	0	1	1
overige afbeeldingen	0	1	0	1	0	0	0	2	2

LENGTE IN REGELS	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
Gemiddelde lengte totaal per jaar/totaal	21	20	20	20	27	26	23	21	22
Mediaan leeftijd per jaar/totaal	20	17	18	18	26	27	21	20	21
Kortste	7	3	6	5	7	5	6	3	3
Langste	46	52	48	47	50	60	50	60	60
Aantal minder dan 10 regels	10	26	14	25	5	10	29	61	90
Aantal meer dan 40 regels	4	6	3	2	19	11	26	19	45

10.5 Steekproefpopulatie: aanvullende informatie

AANTAL RAV voor één persoon	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
1	81	88	100	65	99	53	280	206	486
% met 1 RAV voor 1 persoon	79,4	65,2	81,3	73,0	86,1	84,1	82,4	71,8	77,5
2	19	29	17	16	12	7	48	52	100
3	2	12	4	4	3	2	9	18	27
4		4	2	3	1	1	3	8	11
5		2		1			0	3	3

AANTAL DEZELFDE RAV in meer dan één dagblad	1980	2010	TOTAAL
<i>NRC en De Telegraaf</i>	24	21	45
<i>NRC en Trouw</i>	1	7	8
<i>De Telegraaf en Trouw</i>	1	0	1

RAV GEPLAATST DOOR:	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
Relatie tot overledene:									
Aantal bekend	102	134	120	80	115	59	337	273	610
Niet bekend	0	1	3	9	0	4	3	14	17
% aantal bekend	100,0	99,3	97,6	89,9	100,0	93,7	99,1	95,1	97,3
% aantal niet bekend	0,0	0,7	2,4	10,1	0,0	6,3	0,9	4,9	2,7
Type relatie tot overledene:									
Familie	80	86	96	53	100	51	276	190	466
% familie van totaal RAV	78,4	63,7	78,0	59,6	87,0	81,0	81,2	66,2	74,3
<i>waarvan tevens schoonfamilie</i>	<i>31</i>	<i>27</i>	<i>35</i>	<i>20</i>	<i>28</i>	<i>19</i>	<i>94</i>	<i>66</i>	<i>160</i>
<i>waarvan enkel schoonfamilie</i>	<i>4</i>	<i>6</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>10</i>	<i>3</i>	<i>19</i>	<i>10</i>	<i>29</i>
Werk	19	22	24	23	15	4	58	49	107
Vrienden	1	12	1	13	1	4	3	29	32
Niet bekend	0	1	3	9	0	4	3	14	17
Familie en werk in 1 RAV	0	1	2	5	0	2	2	8	10
Familie en vrienden in 1 RAV	1	1	1	5	1	0	3	6	9
Overig:									
Executeur-Testamentair	2	0	1	0	0	0	3	0	3
Notaris	0	0	1	0	0	0	1	0	1
Overledene zelf	0	0	0	1	0	0	0	1	1
Peetoom	1	0	1	0	0	0	2	0	2
Huisgenoten	0	1	0	0	1	0	1	1	2
Studie-, studentenvereniging	0	3	0	1	0	0	0	4	4
Universiteit	0	1	0	1	0	0	0	2	2

VERDERE SPECIFICATIE PLAATSERS	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
RAV met type familielid bekend:									
Familie – 1e graad – ouder(s)	13	2	9	3	11	2	33	7	40
Familie – 1e graad – partner	36	19	54	14	30	14	120	47	167
Familie – 1e graad – kind(eren)	51	40	69	33	60	30	180	103	283
Familie – 2e graad – kleinkind(eren)	39	40	49	26	51	26	139	92	231
Familie – 2e graad – broer(s)/ zus(sen)/zwager(s)/schoonzus(sen)	31	17	34	12	39	17	104	46	150
Familie – 3e graad – achterkleinkind(eren), oom(s)/tante(s), neven en nichten	29	30	34	18	47	22	110	70	180
Familie – 4e graad – oud-oom(s)/oud- tante(s)	2	6	4	3	0	2	6	11	17
Type familielid (deels) onbekend	12	19	5	3	4	6	21	28	49

RAV MET TOEVOEGINGEN BIJ/ACHTER NABESTAANDEN (niet in naam genoemd)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAL
uit aller naam, namens allen, mede uit naam van de familie, mede namens overige verwanten, namens de echtgenoot, namens familie (en vrienden)	8	2	14	3	9	4	31	9	40
(en) kinderen	7	10	10	3	2	1	19	14	33
(en) (alle) kleinkind(eren)	10	12	19	4	28	7	57	23	80
(en) achterkleinkind(eren)	5	4	6	2	15	6	26	12	38
broer(s) en zus(sen)	0	2	1	1	0	1	1	4	5
zwager(s) en schoonzus(sen)	0	1	0	1	0	2	0	4	4
neven en nichten	6	7	5	6	19	5	30	18	48
achterneven en achternichten	1	1	1	1	0	0	2	2	4
Familie ... (geen losse personen genoemd, maar familie/gezin als geheel)	1	1	5	4	1	1	7	6	13
(en) (verdere) familie, familie en vrienden	6	3	8	1	5	2	19	6	25
huisdier(en)	0	1	0	2	0	0	0	3	3
alleen bedrijfsnaam	3	6	1	11	6	2	10	19	29
(alle) collega's	0	1	0	1	0	2	0	4	4
(en) (oud-)medewerkers, personeel	11	4	7	11	5	0	23	15	38
directie, Raad van Commissarissen, (Raad van) Bestuur, Raad van Beheer, staf	10	6	13	10	7	6	30	22	52
ondernemingsraad	0	0	1	0	0	0	1	0	1
leden, bewoners	0	0	1	0	2	0	3	0	3
partners, vennoten	2	0	0	0	0	0	2	0	2
studenten	1	0	0	0	0	0	1	0	1
vrijwilligers	0	0	0	0	0	1	0	1	1

Nabestaanden in herinnering:									
Aantal RAV met overledenen bij nabestaanden	0	13	0	7	0	13	0	33	33
Aantal overledenen bij nabestaanden genoemd	0	23	0	12	0	20	0	55	55
m.u.v. 1 onbekende horen alle overleden nabestaanden bij familie									

10.6 Woord voor sterven: aanvullende informatie

WOORD VOOR STERVEN (DOOD) (absoluut)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAL
aantal RAV met (ten minste één) woord genoemd	102	121	123	83	113	61	338	265	603
aantal geen woord	0	14	0	6	2	2	2	22	24
% van totaal bekend	100,0	89,6	100,0	93,3	98,3	96,8	99,0	92,0	96,0
meer dan één woord	2	1	4	5	0	0	6	6	12
achterlaten		1		1			0	2	2
afscheid nemen	3	17	1	15	1	11	5	43	48
beëindigen		1					0	1	1
bevorderen					1		1	0	1
dood	1	1					1	1	2
einde komen			1				1	0	1
gaan	2	1	1	1			3	2	5
halen					4		4	0	4
heengaan	26	4	40	9	24	8	90	21	111
herinneringen hebben						1	0	1	1
ingaan					2	1	2	1	3
inslapen		4	3	4		4	3	12	15
kwijt zijn				2			0	2	2
loslaten		1		1		1	0	3	3
missen				2			0	2	2
nagaan				1			0	1	1
nemen	1		3		26	3	30	3	33
nodigen					1		1	0	1
omkomen	1						1	0	1
ontnemen		1					0	1	1
ontslapen	2	1	1		13	1	16	2	18
opnemen					3		3	0	3
overgaan			1				1	0	1
overlijden	64	78	70	46	26	27	160	151	311
rust vinden		1		1			0	2	2
sterven		2		1			0	3	3
terug komen (niet)				1			0	1	1
uitstrekken			1				1	0	1
vellen (de eik)				1			0	1	1
verlaten	1			1			1	1	2
verlies		1					0	1	1
verliezen		2					0	2	2
vinden		1					0	1	1
vliegen		1					0	1	1
volbrengen				1			0	1	1
voorgaan			1				1	0	1
vrij maken			1				1	0	1
weggaan	1						1	0	1
wegnemen	2		3		12	1	17	1	18
zijn		4				3	0	7	7
aantal verschillende bewoordingen	11	18	13	16	11	11	22	29	40

ACTIEF/PASSIEF WOORD VOOR STERVEN (DOOD) (absoluut en relatief)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAL
aantal RAV met (ten minste één) woord genoemd	102	121	123	83	113	61	338	265	603
aantal geen woord	0	14	0	6	2	2	2	22	24
% van totaal bekend	100,0	89,6	100,0	93,3	98,3	96,8	99,0	92,0	96,0
meer dan één woord	2	1	4	5	0	0	6	6	12
Type woord voor dood(gaan):									
<u>Actief</u> : overledene deed het zelf	81	73	96	46	53	37	230	156	386
% overledene zelf actief	79,4	54,1	78,0	51,7	46,1	58,7	67,6	54,4	61,6
<i>Waarbij nabestaanden betrokken ("van ons"), meestal i.c.m. heengaan</i>	27	4	37	8	18	8	82	20	102
<u>Passief</u> : overledene deed het niet zelf	5	23	8	22	48	19	61	64	125
% andere partij actief	4,9	17,0	6,5	24,7	41,7	30,2	17,9	22,3	19,9
<i>Waarvan actief: nabestaande(n)</i>	2	21	1	20	2	13	5	54	59
<i>Waarvan actief: God</i>	1	0	6	0	36	4	43	4	47
<u>Niet expliciet actief/passief</u>	18	26	22	21	12	7	52	54	106
% niet expliciet	17,6	19,3	17,9	23,6	10,4	11,1	15,3	18,8	16,9
Betrokkenheid God, Jezus, (Chr.) geloof bij woord voor doodgaan	2	0	6	0	65	10	73	10	83
%	2,0	0,0	4,9	0,0	56,5	15,9	21,5	3,5	13,2

10.7 Doodsoorzaak: aanvullende informatie

DOODSOORZAAK	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV met doodsoorzaak expliciet genoemd	29	11	44	8	30	8	103	27	130
% van totaal bekend	28,4	8,1	35,8	9,0	26,1	12,7	30,3	9,4	20,7
meer dan één woord (bv. Ziekte + ouderdom)	0	0	0	0	2	0	2	0	2
Type doodsoorzaak:									
ongeval, ongeluk	7	0	4	1	0	0	11	1	12
<i>waarvan type ongeluk expliciet (bv. Auto-/verkeersongeluk, val)</i>	4	0	2	0	0	0	6	0	6
ouderdom	6		3		14		23	0	23
ziekte (lijden, fysieke oorzaak)	16	10	36	7	18	8	70	25	95
euthanasie	0	1	0	0	0	0	0	1	1
<i>waarvan type ziekte, oorzaak (hartaanval, hersenbloeding etc.) expliciet genoemd</i>	1	1	0	0	0	0	1	1	2
<i>waarvan kortdurend (lijden, ziek zijn, etc.) expliciet genoemd</i>	7	2	15	2	4	2	26	6	32
<i>waarvan langdurig (lijden, ziek zijn, etc.) expliciet genoemd</i>	3	1	11	1	9	2	23	4	27

10.8 Het lijk: aanvullende informatie

LOCATIE VAN (HET LICHAAM VAN) DE OVERLEDENE	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
<i>RAV met info over uitvaart</i>	82	68	88	48	80	41	250	157	407
locatie overledene expliciet genoemd	25	22	30	23	40	24	95	69	164
% van totaal bekend	24,5	16,3	24,4	25,8	34,8	38,1	27,9	24,0	26,2
<i>% van RAV met uitvaart-info</i>	30,5	32,4	34,1	47,9	50,0	58,5	38,0	43,9	40,3
geen locatie expliciet genoemd	77	113	93	66	75	39	245	218	463
% van totaal niet bekend	75,5	83,7	75,6	74,2	65,2	61,9	72,1	76,0	73,8
type locatie:									
huis (thuis, huisadres)	2	11	3	8	4	11	9	30	39
<i>% van totaal bekende locaties</i>	8,0	50,0	10,0	34,8	10,0	45,8	9,5	43,5	23,8
kerk	0	1	1	1	1	0	2	2	4
rouw-, uitvaartcentrum (mortuarium; van rouwbedrijf of begraafplaats, crematorium)	17	10	24	14	23	12	64	36	100
<i>% van totaal bekende locaties</i>	68,0	45,5	80,0	60,9	57,5	50,0	67,4	43,9	61,0
zorginstelling (ziekenhuis, verpleeghuis, woonzorgcentrum, etc.)	6	0	2	0	12	1	20	1	21

10.9 De uitvaart: aanvullende informatie

TYPE BIJeenKOMST	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV waarin type bijeenkomst expliciet genoemd	15	49*	33*	36*	61*	35*	109	120	229
Woord voor bijeenkomst:									
<u>PROFAAN:</u>	9	36	9	24	10	7	28	67	95
Afscheid, -sbijeenkomst	0	10	0	6	0	2	0	18	18
Bijeenkomst, samenkomst	1	2	0	3	5	2	6	7	13
Ceremonie	0	2	0	0	0	0	0	2	2
Eerbetoon	0	1	0	0	0	0	0	1	1
Herdenking, -sbijeenkomst, Gedenken	0	3	0	2	0	0	0	5	5
(Begravenis-, Crematie-) Plechtigheid	8	16	7	13	5	3	20	32	52
Uitvaart, -plechtigheid	0	2	2	0	0	0	2	2	4
<u>SACRAAL:</u>	6	16	31	14	54	31	91	61	152
Afscheidsdienst	0	4	1	4	0	8	1	16	17
Avondmis, -wake	0	0	5	1		1	5	2	7
(Crematie-, Kerk-)Dienst	0	0	0	1	1	2	1	3	4
Dankdienst (voor het leven; voor [naam overledene])	0	0	0	0	0	6	0	6	6
Dienst van Woord en Gebed	1	0	0	0	16	7	17	7	24
(Heilige) Eucharistiedienst; -viering; ten Uitvaart	2	2	5	2	2	1	9	5	14
Herdenkingsdienst, Gedenkdienst	0	5	1	1	0	0	1	6	7
(Heilige) Mis (van Requiem)	1	1	10	2	0	0	11	3	14
Rouwdienst	1	0	6	0	35	0	42	0	42
Uitvaartdienst	1	4	3	3	0	6	4	13	17
* in sommige RAV staan meerdere typen bijeenkomsten genoemd									

10.10 Verwachte reactie van anderen: aanvullende informatie

AFWIJKEND WOORD VOOR AFSCHEID (NEMEN)	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010		TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
(rouw)bezoek(uur)	14	5	9	7	15	3		38	15	53
laatste eer bewijzen, eerbetoon	1	1	0	0	3	0		4	1	5
laatste groet brengen, uitzwaaien	0	1	1	0	0	0		1	1	2

AFWIJKENDE LOCATIE AFSCHEIDSMOMENT*	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010		TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
café, restaurant	0	1	1	0	0	0		1	1	2
hangar	0	0	0	1	0	0		0	1	1
theater	0	1	0	0	0	0		0	1	1
thuis, aan huis	0	1	0	2	0	1		0	4	4
zalencentrum	0	0	0	1	0	0		0	1	1
* alle locaties die geen rouw-/uitvaartcentrum of mortuarium zijn										

WOORD VOOR CONDOLEREN*	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
condoleren, condoleance	33	27	33	23	58	25	124	75	199
<i>% condoleren, condoleance t.o.v. totaal aantal woorden voor condoleren</i>	<i>94,3</i>	<i>60,0</i>	<i>94,3</i>	<i>62,2</i>	<i>92,1</i>	<i>67,6</i>	<i>93,2</i>	<i>63,0</i>	<i>79,0</i>
bezoek in aanwezigheid van de familie	0	0	0	0	1	0	1	0	1
blijk geven van medeleven, deelneming betuigen	0	0	1	0	1	0	2	0	2
glas heffen op...; glas troost; hapje en drankje; toosten op het leven van...	0	3	0	1	0	0	0	4	4
herinneringen ophalen	0	1	0	0	0	0	0	1	1
koffie drinken, koffietafel	0	1	0	0	1	1	1	2	3
napraten, bijpraten	0	2	0	0	0	0	0	2	2
ontmoeten, (onderlinge) ontmoeting	0	7	0	9	0	6	0	22	22
ontvangen, (informele) ontvangst	0	1	0	0	0	1	0	2	2
rouwbeklag	1	0	0	0	0	0	1	0	1
(informeel) samenzijn, samenkomen	0	0	0	4	0	3	0	7	7
schriftelijk condoleren	1	2	1	0	1	0	3	2	5
tekenen van condoleanceregister	0	0	0	0	1	0	1	0	1
uitnodigen, welkom	0	1	0	0	0	1	0	2	2

* in een aantal RAV staan meerdere woorden voor condoleren genoemd

VERDERE WENSEN: EISEN, VERZOEKEN, UITNODIGINGEN	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV met verdere eisen, verzoeken, uitnodigingen	24*	22*	27*	24*	31*	11*	82*	57*	139*
eis	25	14	18	17	36	11	79	42	121
verzoek	6	10	13	5	7	3	26	18	44
% verzoek, eis, uitnodiging wel doen t.o.v. totaal aantal wensen	3,2	48,5	16,7	62,1	2,3	20,0	7,3	46,3	24,1
% verzoek, eis, uitnodiging niet doen t.o.v. totaal aantal wensen	96,8	51,5	83,3	37,9	97,7	80,0	92,7	53,7	76,4
Type eisen, verzoeken:									
Geen bloemen	2	6	5	1	20	7	27	14	41
<i>% Geen bloemen t.o.v. totaal aantal verzoeken, eisen, uitnodigingen</i>	<i>6,5</i>	<i>18,2</i>	<i>13,9</i>	<i>3,4</i>	<i>46,5</i>	<i>35,0</i>	<i>24,5</i>	<i>17,1</i>	<i>21,5</i>
Bloemen naar specifiek adres (m.n. rouwcentrum)	0	5	0	5	0	0	0	10	10
Wel bloemen	0	8	0	2	0	1	0	11	11
<i>waarvan specifieke soort bloemen</i>	<i>0</i>	<i>5</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>8</i>	<i>8</i>
Voorwerp meenemen: steen	0	0	0	1	0	0	0	1	1
Donatie aan goed doel	0	1	0	0	0	2	0	3	3
Kledingvoorschriften	0	0	0	2	0	0	0	2	2
Gaarne Heilige Missen	0	0	2	0	0	0	2	0	2
Geen bezoek	20	10	21	10	16	8	57	28	85
<i>% Geen bezoek t.o.v. totaal aantal wensen</i>	<i>64,5</i>	<i>30,3</i>	<i>58,3</i>	<i>34,5</i>	<i>37,2</i>	<i>40,0</i>	<i>51,8</i>	<i>34,1</i>	<i>44,5</i>
Geen rouwbeklag	2	0	1	0	0	0	3	0	3
Geen toespraken	6	1	3	0	6	1	15	2	17
<i>% Geen toespraken t.o.v. totaal aantal wensen</i>	<i>19,4</i>	<i>3,0</i>	<i>8,3</i>	<i>0,0</i>	<i>14,0</i>	<i>5,0</i>	<i>13,6</i>	<i>2,4</i>	<i>8,9</i>
RAV = uitnodiging	1	0	4	7	1	1	6	8	14
www met meer info	0	2	0	1	0	0	0	3	3
* in sommige RAV staan meerdere eisen, verzoeken genoemd									
Met betrekking tot uitvaart:									
besloten of reeds plaatsgevonden uitvaart	33	37	33	21	9	8	75	66	141
<i>waarvan nog niet plaatsgevonden, maar dus niet toegankelijk voor lezer</i>	<i>8</i>	<i>30</i>	<i>10</i>	<i>16</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>22</i>	<i>51</i>	<i>73</i>
besloten uitvaart op verzoek van overledene	4	6	9	5	0	0	13	11	24
lichaam naar wetenschap	2	1	5	0	0	0	7	1	8

10.11 Uitingen van verdriet, troost en rouw: aanvullende informatie

STERFMOMENT	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010		TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
in de slaap	1	3	0	2	0	0		1	5	6
te vroeg	1	5	5	6	0	3		6	14	20
plotseling, onverwacht	22	8	34	11	21	5		77	24	101
rustig, vredig	5	4	6	6	2	4		13	14	27
in de leeftijd van	49	7	83	6	55	2		187	15	202

10.12 Omschrijvingen van emotionele en sociale waardering: aanvullende informatie

BIJ-, ROEP-, KOOSNAMEN	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
aantal RAV met expliciete bij-, roep-, koosnaam (vnl. doopnaam; voorletters ? roepnaam)	4	9	2	31	24	18	30	58	88
Persoonlijke aanspreekvormen:									
<i>papa, pappa</i>	4	3	6	7	1	1	12	10	22
<i>pater familias, queen-bee van de familie</i>	0	3	0	0	0	0	0	3	3
<i>mama, (schoon)mamma, mam</i>	0	6	0	6	0	4	6	10	16
<i>omi, omama, beppe</i>	0	0	0	0	0	1	0	1	1
<i>opi, opa Paardje, opa Gitaar, grandpa</i>	1	3	1	1	0	0	2	4	6
<i>broertje, zus</i>	0	1	0	2	0	0	2	1	3
<i>oom ...; supertante</i>	1	0	2	1	1	0	3	2	5
<i>man van...</i>	0	1	0	0	0	0	0	1	1
<i>maatje, lieverd</i>	0	0	0	3	0	1	3	1	4
<i>overig: Tonton, Stutzi, schipper</i>	0	2	0	1	0	0	1	2	3

TITELS, ONDERSCHEIDINGEN	NRC 1980	NRC 2010	Telegraaf 1980	Telegraaf 2010	Trouw 1980	Trouw 2010	TOTAAL 1980	TOTAAL 2010	TOTAAL
Aantal RAV met titels, onderscheidingen	32*	23*	26*	5*	7*	6	65	34	99
Aantal RAV met eretitels	18*	11*	17*	3	3*	2	38	16	54
Aantal RAV met academische titels	25*	13*	16*	3*	4*	4*	45	20	65
Type eretitels (absoluut):									
Adel (baron, jonkheer, barones)	3	2	2	1	0	0	5	3	8
Officier in de Orde van Oranje-Nassau	7	1	4	0	2	0	13	1	14
Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw	7	3	7	1	0	1	14	5	19
Overige eretitels (ereburger, erelid, buitenlandse titels, commandeur in de Orde van Oranje-Nassau, lid in de Orde van Oranje-Nassau)	10	9	19	1	2	1	31	11	42
Type academische titels (absoluut):									
Dr.	4	6	1	1	1	0	6	7	13
Drs.	5	3	3	0	0	0	8	3	11
Mr.	9	2	5	1	0	0	14	3	17
Ir.	3	2	5	1	0	0	8	3	11
Prof.	4	3	0	0	1	2	5	5	10
Overige academische titels (RA, buitenlandse titels)	5	1	5	1	3	3	13	5	18

* in sommige RAV staan meerdere titels genoemd